

**Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди**

Ю.Д. Бойчук, Н.В. Науменко

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ
ДУХОВНОГО ЗДОРОВ'Я МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ:
теоретико-методичні аспекти**

Монографія

Харків – 2018

УДК [373.31:613]:133.2

ББК

Б77

Затверджено до друку вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, протокол № 9 від 28 жовтня 2016 р.

Рецензенти:

Біда О.А., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри дошкільної і початкової освіти Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Якушко Н.М., проректор з навчальної роботи Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, кандидат педагогічних наук, професор

Шахненко В.І., кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарної освіти Комунального вищого навчального закладу «Харківська академія неперервної освіти»

Б77 Бойчук Ю.Д., Науменко Н.В.

Підготовка майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів: теоретико-методичні аспекти : монографія. – Харків : ХНПУ ім. Г.С.Сковороди, 2018 – 131 с.

Монографія присвячена дослідженню проблеми підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку.

У монографії проаналізовані сучасні підходи до розуміння сутності поняття «здоров'я», «духовність», «духовний розвиток», «духовне здоров'я», визначені їх спільні ознаки та специфіка кожного з них. Визначено зміст та структуру технології підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів і висвітлено сутність та структурні компоненти готовності майбутніх учителів до формування духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку. Уточнено критерії, показники та рівні сформованості готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів.

Монографія розрахована на викладачів та студентів педагогічного факультету вищих педагогічних навчальних закладів, аспірантів, учителів-практиків.

УДК [373.31:613]:133.2

ББК

© ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018

© Бойчук Ю.Д., Науменко Н.В., 2018

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1.	Сучасні підходи до розуміння сутності поняття «духовне здоров'я».....	7
Розділ 2.	Суть і структура готовності майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів.....	32
Розділ 3.	Технологія підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів.....	73
Висновки	113
Список рекомендованих джерел	116

CONTENT

Introduction	5
Section 1	Current approaches of understanding the essence of the "spiritual health" concept	7
Section 2.	The nature and structure of the future teacher's readiness to formation mental health of primary school children	32
Section 3.	Technology of teachers training to formation the spiritual health of primary school children	73
Conclusions	113
References	116

ПЕРЕДМОВА

Здоров'я в сучасному суспільстві розглядається як глобальна проблема, яка на рівні соціуму визначає його можливості щодо виживання, а на індивідуальному – можливості особистості щодо самоактуалізації. Особливої значущості феномену здоров'я надає його безпосередній зв'язок із духовними основами розвитку людини. Саме духовне здоров'я в умовах ціннісної кризи цивілізації стає основним чинником відновлення гармонійних стосунків людини з собою, суспільством і природою та вирішення глобальних проблем сучасності. Оскільки цінності духовного здоров'я формуються в процесі виховання особистості, вагомішу роль у цьому процесі відіграє система освіти.

Із огляду на соціально-економічні негаразди в нашому суспільстві, масове поширення шкідливих звичок, пропаганду моральної розбещеності, агресії та жорсткості, реальна шкільна практика поки що не забезпечує збереження й поліпшення стану духовного здоров'я школярів. У зв'язку зі зростаючими тенденціями погіршення духовного здоров'я підростаючого покоління набуває актуальності підготовка майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів, оскільки саме в цьому віці створюється підґрунтя духовності особистості, відбувається засвоєння моральних норм поведінки, починає формуватися її соціальна спрямованість.

Завдання формування духовності в контексті проблематики становлення духовно здорової особистості як одного з пріоритетних завдань реформування та модернізації вітчизняної освіти передбачено певними концептуальними й директивними документами. Його виконання потребує поглибленого аналізу духовного здоров'я, чинників формування, взаємозв'язку з іншими соціальними й освітніми феноменами. Відтак духовне здоров'я стає важливим об'єктом освітнього аналізу в контексті впровадження в освітній процес духовно-орієнтованих цілей сучасної освіти загалом та ідей здоров'язбереження зокрема.

Продуктивні ідеї щодо духовного здоров'я простежуються ще у творах Платона, Протагора, Аристотеля, Аврелія Августина, Хоми Аквінського, Р. Декарта, Дж. Локка, І. Канта, Г. Гегеля. У сучасних умовах характеристика людини як духовно здорової особистості, духовної та соціальної істоти в контексті її природи досліджується на міждисциплінарній основі, є предметом аналізу філософів, культурологів, педагогів, психологів, соціологів та інших науковців.

Найбільш досліджуваним є перетин проблематики духовного здоров'я та формування духовної культури в освітньому процесі, де духовна культура розглядається як зміст і мета освітньої діяльності, а духовне здоров'я – як складова духовної культури особистості (В. Андрущенко, І. Бех, Ю. Бойчук, А. Богуш, М. Боришевський, І. Бужина, Л. Васильченко, Т. Воронцова, М. Гончаренко, І. Зайченко, О. Зеліченко, І. Зязюн, І. Єрмаков, Н. Іордакі, Н. Карленко, С. Кримський, Ж. Маценко, Є. Помиткін, С. П'янзін,

О. Савченко, І. Степаненко, О. Сухомлинська, М. Тесленко, В. Франкл, Г. Шевченко, Е. Фромм, Ж. Юзвак, К. Юнг та ін.).

Деякі дослідження присвячено обґрунтуванню загальних питань професійної підготовки майбутнього вчителя початкових класів (Б. Андрієвський, Є. Барбіна, О. Біда, Г. Воскобойнікова, В. Денисенко, Т. Довженко, О. Іонова, Л. Кадченко, Л. Коваль, О. Комар, А. Крамаренко, В. Крижко, К. Крутій, Є. Лодатко, В. Лозова, Р. Лопатич, Л. Мацько, Л. Петухова, І. Прокопенко, О. Семенов, С. Скворцова, Т. Танько, А. Троцько, О. Федій, В. Шахненко, Н. Якушко та ін.). Водночас у психолого-педагогічній науці проблема підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів не стала предметом спеціального дослідження.

Незважаючи на важливість цих досліджень, відсутні праці, у яких науково обґрунтовані дефініції досліджуваної проблеми, зокрема суть і структура зазначеної професійної діяльності, технологія її ефективної організації.

У запропонованій монографії проаналізовано сучасні підходи до розуміння сутності поняття «здоров'я», «духовність», «духовний розвиток», «духовне здоров'я», визначені їх спільні ознаки та специфіка кожного з них; визначено суть і структуру готовності майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів; зміст інклюзивної компетентності майбутнього вчителя основ здоров'я; теоретично обґрунтовано технологію підготовки майбутніх учителів початкової школи до зазначеної діяльності.

РОЗДІЛ 1. СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ «ДУХОВНЕ ЗДОРОВ'Я»

Проблема людини та її здоров'я – одвічна проблема, стрижнем якої є шлях до вільного гармонійного розвитку особистості. Бути здоровим і якомога рідше хворіти – природне бажання та прагнення людини, її неусвідомлена потреба. Здоров'я – основа всіх наших справ і починань, трудових і творчих звершень, сподівань, надій на майбутнє. Тому в усі часи здоров'я було і залишається основною сутністю людського існування [29].

Науковий аналіз глобальної еколого-демографічної ситуації, що склалася напередодні нового тисячоліття, примусив замислитися кожного, хто дбає про власне життя і здоров'я, про долю своїх нащадків, майбутнє людства. Ситуація, що склалася за сучасних умов, порушує питання про необхідність зміни наших уявлень, вимог щодо здоров'я людини, нації, суспільства. Для України ситуація ускладнюється ще й тим, що водночас з екологічною кризою країна перебуває в економічно-політичній кризі. Через це спостерігається прогресуюча деградація здоров'я населення, особливо дитячого [49].

Ситуація зі станом здоров'я населення в Україні погіршується ще й низьким рівнем знань переважної більшості людей щодо фундаментальних законів раціонального формування, збереження та зміцнення свого власного здоров'я впродовж усього життя, у зневажливому й нерідко безвідповідальному ставленні до цієї єдиної онтологічної цінності, якою природа нагороджує людину разом із життям [22; 49].

Єдиним способом розв'язання проблеми є кардинальна зміна поглядів людини на причини та наслідки нездоров'я. А досягти цього можна лише шляхом перебудови системи освіти та виховання людини, набуття знань, що дозволяють їй здійснювати гармонійний розвиток згідно з вимогами сьогодення.

Поняття «здоров'я» досить складне і характеризує результат взаємодії індивіда з оточуючим середовищем – умови існування, провідні мотиви його життєдіяльності та світобачення. Поняття здоров'я має широкий інтегральний зміст, для розкриття якого потрібні знання з різних галузей людинознавства [22].

Упродовж багатовікової історії людства за всіх суспільно-економічних формацій проблеми здоров'я посідали важливе місце в соціальному, економічному та культурному житті людства й були тісно пов'язані з розвитком суспільного виробництва та формуванням суспільного буття.

Філософи, лікарі, учені, представники різних наук робили спроби проникнути до таємниці феномену здоров'я, визнати його сутність із метою навчитися вміло керувати ним, економічно використовувати здоров'я протягом усього життя та знаходити засоби його збереження.

У стародавні часи концепції здоров'я не існувало взагалі. Було страждання і було позбавлення від страждань за допомогою природних

засобів лікування та магічних прийомів. Людина відчувала себе розчиненою у природі й піднятися над нею у свідомості ще не могла.

Зі зміною суспільства змінюється уявлення про здоров'я. Тому сучасний розвиток людства спонукав учених і практиків до розробки ефективної концепції здоров'я людини, проявів її духовного та матеріального життя [58].

У стародавньому суспільстві відбулося усвідомлення необхідності цілеспрямованого підтримання здоров'я. Існувала спеціальна група людей, які надавали консультації та практичну допомогу тим, хто її потребував.

Західну цивілізацію в силу притаманного їй матеріального світогляду й прагматичної спрямованості з різних способів укріплення здоров'я найбільше притягувала можливість досягнення безпосередньо-корисного результату у вигляді стимуляції рухових якостей – сили, швидкості, витривалості, спритності. Така спрямованість оздоровлення забезпечила прикладне використання засобів фізичної культури. У заняттях фізичними справами й масажі, що застосовувалися за спеціальною методикою, педагоги й лікарі Заходу знайшли засіб, що забезпечував їм ефективну підготовку і до праці, і до військової справи [70].

Особливо плідними були концепції здоров'я Індії, Китаю, Персії, переосмислені й розвинуті медициною Тибету. На відміну від Заходу, оздоровчі засоби, що використовувалися на Сході, переслідували іншу мету – поліпшити загальний стан організму, привести його до гармонії з оточенням. Така спрямованість визначала якісно відмінні від західних засоби й методи занять фізичними вправами, що не забезпечували безпосередньо прикладних результатів, проте сприяли гармонізації функції організму шляхом створення певних психологічних станів. Саме на Сході виник один із найцінніших оздоровчих методів – психорегуляція, здійснювана в різних формах.

Суттєві відміни західного та східного шляхів розвитку знань про здоров'я, незважаючи на взаємопроникнення культур, що спостерігається за останні століття, зберігаються досі. Проте з покоління в покоління зі сторіччя в сторіччя люди набували досвіду і починали розуміти, що здоров'я залежить від багатьох чинників оточуючого світу і, головне, від ставлення до здоров'я, від способу життя [31].

Гіппократ – геніальний лікар і філософ Давнього світу – стверджував, що яка діяльність людини, такою вона і є, такі і її хвороби. Він вважав, що коли людина живе й розвивається в гармонії з природою, вона буде здоровою, а порушення законів природи призводить до хвороб.

Хоча в давньогрецькому та давньоримському суспільстві відбувався інтенсивний розвиток духовної культури – мистецтва, філософії, літератури, театру, панівне уявлення про здоров'я людини будувалося на визнанні повної залежності людського духу від тіла. В античний період зародилася соціальна значущість здоров'я. Саме в цей час з'явилися традиції ведення здорового способу життя, суспільство почало дбати про здоров'я нації, а саме здоров'я було головним критерієм для забезпечення інтелектуального розвитку

молодого покоління.

Уже в епоху Відродження відбувається спроба примирити дух із тілом і віднайти більш гармонійний ідеал людського життя та здоров'я. Але невдовзі, в епоху Просвітництва, дух як надраціональне начало і тіло відступили під тиском інтелекту. Утвердився раціональний спосіб мислення, що породив людину, яка втратила гармонійні стосунки як із природою, так і з духом. Природа стала об'єктом нічим не обмеженого експериментування.

В епоху науково-технічної революції розпочався хаос. Замість загального уявлення про здоров'я з'явилися численні концепції здоров'я, побудовані на різноманітних принципах. Людина стає в ситуацію вибору: яку концепцію здоров'я їй прийняти практично та на яких засадах будувати здоровий спосіб життя? Не церква, не держава і не науковці, а сама людина несе відповідальність за свій вибір, за стан свого здоров'я [31; 70].

За останні десятиріччя наука про здоров'я інтенсивно розвивалась і дістала практичного спрямування, наблизилася до життя. Багато вчених зробили спроби визначити сучасне поняття здоров'я. Кожний зі спеціалістів розглядав здоров'я з позиції своєї науки чи навіть із вузьких позицій – відповідно до спрямування своїх досліджень.

На сьогодні немає загальноприйнятого визначення терміна «здоров'я». Існує більше ніж 480 дефініцій цієї категорії.

Медична енциклопедія пояснює його як «природний стан організму, що є виразом його досконалої саморегуляції, гармонійної взаємодії всіх органів та систем і динамічної рівноваги з оточуючим середовищем» [109].

Енциклопедичний словник з фізичної культури термін «здоров'я» розкриває як «стан організму, коли всі його органи й системи функціонують нормально, коли в ньому немає якихось хворобливих змін» [63].

Дійсно, як показує аналіз існуючих дефініцій досліджуваної категорії, «здоров'я» часто розглядають як відсутність хвороби. Особливу увагу приділяє цьому медична наука. Як вважає А. Нагорна, здоров'я необхідно розглядати як чисто якісне поняття меж норми. Хоча М. Амосов вважає, що визначення здоров'я лише як комплексу нормативних морфофункціональних показників організму людини недостатнє, оскільки необхідна ще й кількісна його оцінка [3].

Сучасні дослідники визначають категорію здоров'я як «цілісний динамічний стан, який характеризується певними резервами синергетичної, пластичної та регуляторної забезпеченості функцій, стійкістю до впливу негативних факторів зовнішнього середовища і є основою для виконання соціальних і біологічних функцій» [6]. Суттєвою є також дефініція, яку запропонував І. Муравов: «Здоров'я – динамічний стан найбільшого фізичного та психоемоційного (душевного) благополуччя, в основі якого лежить гармонійне співвідношення взаємозв'язаних функцій і структур, що забезпечується високим енергетичним рівнем організму за найменшої «ціни» адаптації його до умов життєдіяльності [162].

Згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ),

«здоров'я – не що інше, як стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів». Це визначення закріплене в основах законодавства України про охорону здоров'я. Воно не пов'язує здоров'я лише з обов'язковою відсутністю хвороби. Для багатомірної характеристики здоров'я потрібно визначити міру фізичного, психічного та соціального здоров'я.

Узагальнюючи думки спеціалістів відносно феномена здоров'я, можна визначити низку аксіоматичних за своєю суттю положень [186]: в абсолютному сенсі здоров'я не існує, абсолютне здоров'я – ідеал; кожна людина здорова умовно, ні одна людина не буває протягом усього життя повністю здоровою; кожна людина може бути здоровою в певних умовах (клімат, їжа, праця). Є нормальні і шкідливі життєві умови для конкретної людини. Умови, нормальні для однієї, можуть бути ненормальними для іншої.

Але за вихідне, початкове, на нашу думку, доречно взяти визначення, запропоноване І. Брехманом: «Здоров'я – це не відсутність хвороби, а фізична, соціальна, психологічна гармонія людини, доброзичливі, спокійні стосунки з людьми, природою і самим собою» [30].

Проблемою формування та збереження здоров'я підростаючого покоління в останній час опікується держава, що відображається в найважливіших нормативно-правових документах відносно системи освіти України, а саме: Закон України «Про загальну середню освіту», Національна доктрина розвитку освіти в Україні, Національна програма «Діти України» та ін. [73; 182; 183].

Розробка Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки зумовлена необхідністю кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості та конкурентоспроможності освіти, вирішення стратегічних завдань, що стоять перед національною системою освіти в нових економічних і соціокультурних умовах, інтеграцію її в європейський і світовий освітній простір. Однією з проблем, серед тих, які розглядаються, є відсутність цілісної системи виховання, фізичного, морального та духовного розвитку й соціалізації дітей та молоді, падіння суспільної моралі, що призвело до бездуховності, низької культури поведінки частини учнівської та студентської молоді. Органи управління освітою мають подолати ці проблеми шляхом побудови ефективної системи національного виховання на засадах загальнолюдських, полікультурних, громадянських цінностей, забезпечення фізичного, морально-духовного, культурного розвитку дитини, формування соціально зрілої творчої особистості, громадянина України і світу, підготовка молоді до свідомого вибору сфери життєдіяльності [184].

Національна програма «Діти України» до поняття «здоров'я» включає його чотири аспекти, а саме: *фізичний* – правильне функціонування всіх систем фізичної досконалості і загальна фізична працездатність, загартованість організму, дотримання раціонального режиму дня, виконання вимог особистої гігієни, правильне харчування; *психічний* (психологічний

комфорт) – відповідність когнітивної діяльності календарному віку, розвиненість довільних психічних процесів, наявність саморегуляції; наявність адекватних позитивних емоцій; відсутність акцентуацій характеру; відсутність шкідливих звичок; *соціальний* (соціальне благополуччя) – це передусім сформована громадянська відповідальність за виконання соціальних ролей у суспільстві; позитивно спрямована комунікативність; доброзичливість у ставленні до молодших, здатність до самоактуалізації в колективі, самовиховання; *духовний* (душевний) – пріоритетність загальноосвітніх цінностей; наявність позитивного ідеалу згідно з національними та духовними традиціями, працелюбність, доброчинність, відчуття прекрасного в житті, природі, мистецтві [183].

Отже, здоров'я – це динамічна категорія, що несе в собі фізичне, соціальне, психічне та духовне навантаження, яке інтегрує *чотири складові*, (рис. 1.1), що є взаємодіючими, взаємовпливаючими один на одного, інтегруючись, створюють здоров'я людини як цілісність і як цінність [224].

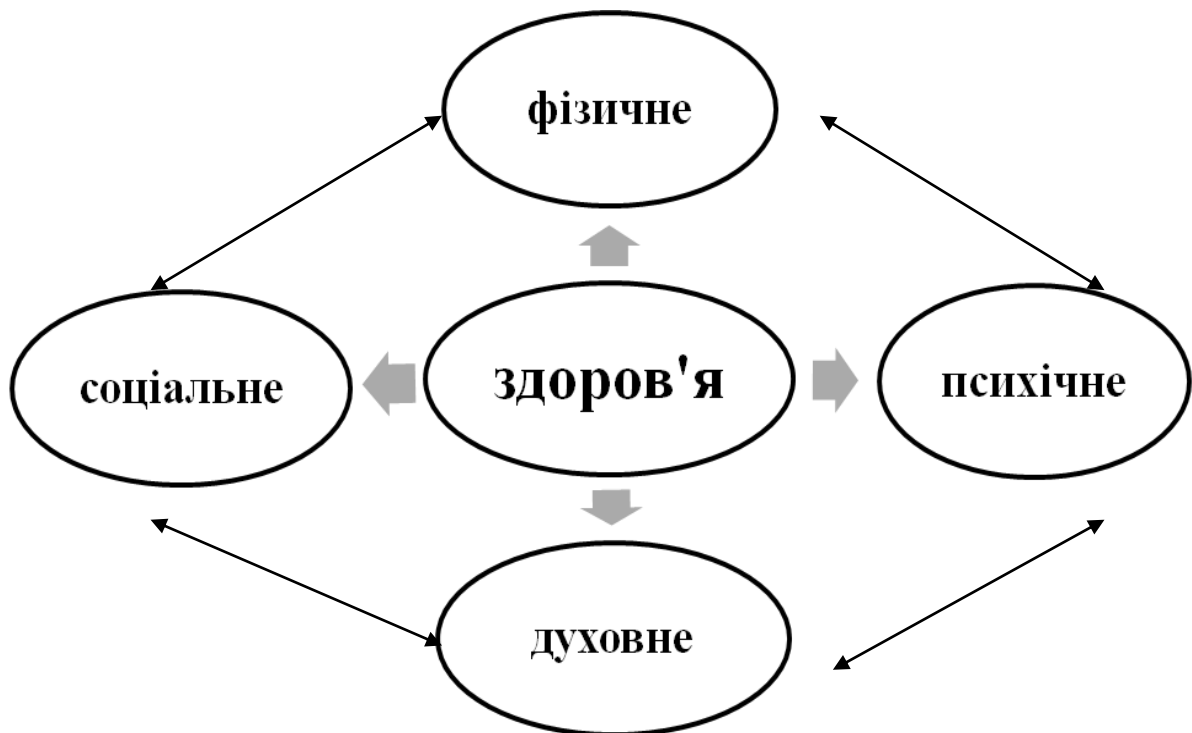

Рис. 1.1 Складові здоров'я людини

Від того, з яких філософських позицій воно розглядається, залежить, яким аспектам надається перевага. У зв'язку з цим передбачається вивчення здоров'я як цілісного багатовимірного феномена. Щоб бути здоровим, недостатньо мати тільки здорове тіло. Адже, якщо людина не живе духовним життям, її фізичні резерви швидко вичерпуються, що неминуче призведе до хвороби. Якщо людина перебуває тривалий час в атмосфері страху, психоемоційного напруження (стресу), це може призвести до онкологічних, серцево-судинних чи психічних захворювань. І навпаки, в історії людства відомі випадки, коли завдяки великій духовності та вірі люди з надзвичайно

важкими захворюваннями чи травмами не тільки одужували, але й поверталися до активного життя.

Характеризуючи *фізичну складову здоров'я*, можна сказати, що це правильне функціонування організму та кожної з його систем. Одним із показників фізичного здоров'я є фізичний розвиток, який «Велика медична енциклопедія» визначає як сукупність морфологічних і функціональних показників організму, що дають змогу встановити запас його фізичних сил, витривалості й працездатності [109].

Взаємозв'язок фізичного розвитку та стану здоров'я особистості виявляється особливо в організмі, що розвивається. Хронічні хвороби негативно впливають на фізичний розвиток особистості, і, навпаки, низький рівень фізичного розвитку створює ризик для виникнення хвороб [109].

Аналіз інших джерел показав, що фізичне здоров'я визначається ще як стан гармонії морфологічної структури фізичного тіла та функціонального стану систем життєзабезпечення людського організму. Даний феномен розглядається як гармонійне поєднання фізичного (сфера фізичної культури й спорту) і соматичного (сфера біології та медицини).

Фізичне здоров'я, за визначенням С. Попова, – це рівень росту й розвитку органів і систем організму, основу якого складають морфологічні та функціональні резерви, які забезпечують адаптаційні реакції. Об'єднавши ці характеристики, зауважимо, що абсолютне фізичне здоров'я визначається красивою фігурою, здоровим волоссям і шкірою, гармонійним розвитком усіх фізичних якостей (швидкості, сили, витривалості, гнучкості), а також високою здатністю організму підтримувати постійність внутрішнього середовища (гомеостазу), за допомогою чого досягається висока життєздатність основних органів і систем [206].

Сьогодні все більше людей усвідомлюють шкоду та згубний вплив на організм так званої гіподинамії – обмеження рухової активності, яка призводить до хвороб. При цьому загальновідомо й не викликає сумнівів, що фізкультура і спорт сприятливо впливають не тільки на всі системи й органи організму людини, але є ще й дієвим профілактичним і регуляторним засобом стосовно різних негативних явищ, таких, як психічна напруженість і стрес, стан тривоги тощо.

Регулярні заняття фізкультурою підвищують опір організму застудним та інфекційним захворюванням, сприяють фізичному й нервово-психічному розвантаженню людини, тобто підвищують витривалість, толерантність і адаптацію людини до негативних явищ навколишнього середовища. Фізкультурно-оздоровча діяльність сприяє формуванню хорошого фізичного здоров'я. Крім того, вона прямо чи опосередковано пов'язана не тільки з медичними, соціальними, економічними й виробничими аспектами життєдіяльності суспільства, але й із моральним, естетичним аспектами виховання людини.

Стан здоров'я людини формується під впливом соціально-гігієнічних факторів. З цієї точки зору розглядається *соціальне здоров'я людини*, як

гармонійна сутність біологічного і соціального, як показник, що відображає соціальну сутність суспільства.

Таким чином, соціальне здоров'я особистості – це функціонування особистості як повноправного члена суспільства, її безконфліктна взаємодія з навколишнім світом, доброзичливі взаємини в колективі, у сім'ї, суспільстві.

Поведінка людини в довкіллі завжди відрізняється від поведінки інших вищих істот агресивністю. Людина завжди була не рівноправним співмешканцем у середовищі існування, а підкорювачем, насильником, жадібним споживачем, не здатним до самообмеження. За роки існування людського суспільства народонаселення почало зростати такими темпами, досягло таких адаптацій і поширення на планеті, яких не знала жодна інша популяція. Згодом людська діяльність обернулася на могутню силу, здатну впливати на природу не лише в межах окремих районів і континентів, а й на планету в цілому. Проте свого ставлення до природи, її ресурсів людина за тисячоліття не змінила, що призвело до виникнення глобальних кризових екологічних проблем.

У ХХІ столітті люди повинні зрозуміти, що хоч би яким був варіант стратегії виживання, вони мусять узяти на себе надскладні зобов'язання перед собою, перед своїми близькими, розробити й поступово реалізувати цілий ланцюжок самообмежень. Ці необхідні обмеження, які мають затверджуватися в нашому житті, вплинуть на формування нового характеру майбутньої цивілізації, на структуру відносин між окремими людьми, цілими народами та країнами.

Психічне здоров'я, як друга, не менш актуальна складова здоров'я людини, розглядається як рівновага та сталість психіки людини, адекватне сприйняття реального світу; нормальна діяльність вищих психічних функцій (відчуття, пам'яті, почуттів, волі, мислення тощо).

Психічне здоров'я стосується розуму, інтелекту та емоцій. Основою психічного здоров'я людини слід вважати стан загального душевного комфорту, який адекватно регулює її поведінку в процесі життєдіяльності. Такий стан обумовлений як біологічними, так і соціальними потребами, а також можливостями їх задоволення.

На думку В. Белова, який розкриває низку важливих аспектів даної проблеми, активному довголіттю сприяють такі психічні якості та риси характеру: стійка психіка, що досягається самовихованням і аутотренінгом; доброта, чесність, чуйність, сумлінність і почуття гумору; бажання жити. Такі фактори більш повно реалізуються при інтелектуальній насиченості життя, творчій праці та сімейному благополуччі [20].

Фізичне здоров'я і психічний стан нерозривні та взаємопов'язані. Сильна духом людина може долати тілесні недуги. Воля й наполегливість допомагають людині зберегти можливість для плідної діяльності при тяжких тілесних захворюваннях.

Психічне здоров'я розглядається не як статичний стан, а як динамічний процес, забезпечений постійною активністю та регуляцією різних механізмів

функціональних систем організму. Психіка являє собою властивість мозку, а психічна діяльність організму здійснюється за допомогою специфічних фізіологічних механізмів. Об'єднуючись у структури, вони забезпечують сприйняття й переробку інформації, прийняття рішень і їх виконання, орієнтацію організму в середовищі, його активну поведінку.

Уміння керувати своїм емоційним станом, знижувати рівень емоційної напруги, долати хвилювання необхідне в багатьох ситуаціях. Таке вміння запобігає розвитку надмірної нервової напруги, допомагає зберегти здоров'я. Крім того, уміння керувати собою, підтримувати високу працездатність значно розширює можливості людини, допомагає їй розкрити творчий потенціал особистості, вийти переможцем у складних життєвих ситуаціях.

Людина, як біологічна істота, у своєму розвитку підпорядковується законам біології, завдяки яким існує весь живий світ. Водночас людина – це соціальна істота: вона взаємодіє з оточуючим середовищем, формує з іншими членами соціуму складну й багатогранну систему особистих, суспільних виробничих відносин. Біологічне, таким чином, ніколи не буває в чистому природному вигляді, воно опосередковується соціальним. Людина, як соціальне єство, живе в суспільстві, яке має свої особливості, свої звичаї, свій спосіб життя, свій національний характер, свою вирощувану віками культуру, і в цій спільності знаходить середовище свого повного розвитку. Звідси випливає ідея нації – її основними рисами є спільна історична доля й бажання жити своїм незалежним життям, що може бути лише у своїй власній державі.

З огляду на те, що феномен людини становить собою діалектичну єдність матеріального і духовного, біологічного і соціального, особистого і суспільного, виникає необхідність розглянути *духовну складову здоров'я людини*.

З'ясовано, що в усіх державних освітянських документах від дошкілля до вищої школи в Україні передбачено кінцевою метою виховання духовності, розвиток духовних цінностей і формування свідомої особистості. Натомість наразі ще не визначено однозначно сутність понять «духовність», «духовний розвиток», «духовне здоров'я», «мораль», «моральність». Подекуди в педагогічній практиці ці поняття ототожнюють між собою. Однак вони зовсім різні за своєю сутністю, хоча й мають спільні універсальні загальнолюдські цінності, як-от: Істина, Краса, Добро, Свобода, Справедливість, Любов, Людяність, Совість, Гідність.

Аналіз наукових досліджень (А. Богуш, М. Боришевський, О. Вишневський, М. Каган, С. Кримський, І. Степаненко, В. Сухомлинський, С. Франкл, Г. Шевченко, Ж. Юзвак, К. Юнг та інші) дозволив визначити їх спільні риси та специфіку кожного з них. Установлено, що поняття «духовність» і похідні від нього, хоч і відображають єдину реальність, мають дуже мінливий історичний зміст у контексті відмінностей культури. Відповідно й поняття «духовне здоров'я» може інтерпретуватися в досить широкому діапазоні характеристик. На сьогодні найбільш актуальні

дослідження духовного світу людини прямо пов'язані з проблематикою духовного здоров'я, оскільки на перший план виходять завдання подолання духовної кризи сучасної цивілізації. Духовне здоров'я в контексті функціонування різноманітних форм духовного життя в соціумі досліджується передусім як соціальна обумовленість духовної діяльності та суспільної свідомості.

Як і будь-яку фундаментальну якість, духовний розвиток однозначно й стисло визначити не можна. Духовність для віруючої людини – це її здатність відчувати себе відповідальною за власні дії перед Богом. Люди, які не вірять у реальність Бога, але визнають існування такого собі Космічного Розуму, Свідомості Всесвіту, Сил Природи, Совісті сприймають духовність як синонім моральності. Не можна заперечити наявності діалектичного взаємозв'язку між поняттями «моральність» і «духовність», однак їх не слід ототожнювати.

Духовний розвиток – це найефективніший шлях, який може видалити причини всіх проблем людини. Саме бездуховність і неосвіченість є головними причинами абсолютно всіх негаразд і хвороб людини. Духовність слід розуміти як діяльність свідомості, спрямовану на пошук сенсу життя та свого місця в ньому, визначення критеріїв добра і зла, оцінювання за ними людей і подій, формування мотивів поведінки згідно із загальнолюдськими принципами моральності або всупереч їм. Духовні цінності відіграють роль повсякденних орієнтирів у предметній і соціальній дійсності та визначають поведінку людини.

Усе більше й більше людей говорять про значення духовних надбань. Духовні уподобання повинні починатися в родині. Вони мають дозволяти людям обумовлювати свої рішення, відносини й роботу, забезпечувати соціальний, економічний і духовний добробут людей. Права людини та загальні етичні цінності охороняють нас від повторення трагедій минулого й надають нам бачення майбутнього світу, у якому права людини та етнічні норми світової духовної культури стануть неписаними законами й будуть виконуватися природно, як спосіб життя.

Тривалий час духовність прирівнювали до релігійності. Особливо це було виражено в радянський період. У той час, коли церква була відокремлена від держави, тема духовності була викреслена з наукових робіт, але сьогодні вона знову увійшла до кола сучасних досліджуваних проблем.

Досліджуючи наукову літературу, спостерігаємо, що поняття «духовне» та «душевне» (або «психічне») нерідко ототожнюються. Разом із тим, говорячи про взаємозв'язок між здоров'ям людини та її духовним світом, дуже важко провести чітку межу між душевним (психічним) і духовним, які в конкретній людині є нічим іншим, як абстрактними аспектами єдиного цілого. У тих випадках, коли людина перебуває в стані суперечності між своєю душею і духом, що трапляється, наприклад, у ситуації вибору між неспокоєм і напруженням духовних пошуків та душевним благополуччям і рівновагою, виділення цих аспектів із метою

«розібратися в собі» є просто необхідним. Складовими духовного світу людини виступають знання, моральні, художньо-естетичні, життєво-практичні переживання, ціннісні орієнтації та установки. Свої життєві проблеми, у тому числі стан свого здоров'я, людина сприймає крізь призму певних понять, образів, почуттів, уявлень, смислів та інших духовних утворень. Світогляд кожної конкретної людини є неповторним, і тому практичні підходи людей до розв'язання проблеми здоров'я дуже різняться між собою [36].

Отже, досвід освоєння людиною навколишньої та своєї внутрішньої реальності концентрується у відповідних соціальних формах духовності: релігії, філософії, науці, моралі тощо. Так, у релігії людина спонукається до здорового способу життя вірою в божі заповіді, якими встановлюється культ тілесної та духовної чистоти. У філософії та науці – веліннями розуму, в етиці – моральними настановами, у мистецтві – почуттям прекрасного.

Філософським осмисленням духовності займалися І. Бех, М. Гончаренко, М. Кисельов, С. Кримський, В. Кулініченко, І. Степаненко та інші.

Вони розглядають «духовність» із двох позицій: ототожнюють «духовність» із духовною культурою, як поведінковий аспект, тобто поведінку людини в соціумі, яку вона буде засвоювати упродовж свого життя, через освоєння духовного змісту культури – це і буде її другим духовним народженням. З іншого боку, розглядають духовність як внутрішню якість особистості, одним із чинників свідомої людини, як її духовні цінності [24].

Філософський словник визначає духовність як спосіб життєдіяльності, специфіка якого полягає у пріоритетному задоволенні потреби у пізнанні – світу, себе і, головне, смислу та призначення свого життя [254].

С. Кримський вважав, що духовність – «...це здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній всесвіт особистості на етичних засадах, здатність створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується собітототожність людини, його воля відносно жорсткої залежності перед ситуаціями, які постійно змінюються. Духовність призводить до свого роду сенсової космогонії, поєднання образу світу з моральним законом особистості...» [114].

На думку Л. Лівшиця духовність – це «...така смисложиттєва позиція особистості у світі, у якій людина відкриває себе світові, а також іншій людині як єдиному носію родової людської сутності. Духовність виражена в прагненні до соціально-позитивних, гуманістичних цінностей, у ній відбувається розвиток родової сутності людини» [130].

Каган М. вважає, що духовність позначає якісну відмінність психічної діяльності людини від психічної активності тварин. Він пропонує розрізняти терміни «дух», «духовний», «духовність». Ця необхідність обумовлена тим, що жодне інше поняття – ані свідомість, ані розум, ані мислення, ані інтелект – не фіксують дану реальність у всій її цілісності [88].

Ільїн І. стверджує, що духовна людина навчається схилятися перед

Богом, шанувати саму себе, бачити і цінувати духовність у всіх.

Н. Силуянова поділяє духовність на релігійну і моральну. Моральна духовність зорієнтована на реалізацію зазначеної потреби безпосередньо на практиці людських взаємовідносин, взаємних зобов'язань людей один перед одним [231].

Категорія духовності в Юркевича П. розглядається в контексті Богоподібності. На думку автора, Богоподібність визначає центр людської особистості, а серце – це містичний і чуттєвий орган пізнання та сприйняття найвищих сакральних цінностей, зокрема Бога [279].

Франкл С. розумів духовність, як «внутрішнє життя, зв'язок людських глибин з надприродним початком» [256].

Таким чином, духовність із позиції філософів є ціннісним виміром буття внутрішнього та зовнішнього в їх єдності, у співвіднесенні з Вічністю, з вічним Абсолютом, а не з повсякденністю, з устремлінням до Істини, Добра, Краси, із творчістю й свободою.

Інша позиція в трактуванні духовності у психологів, які вважають, що вона – не інтелектуальність, не ідеалізм, не чиста мораль, не релігійність і не емоційність. Водночас усе це в сукупності становить Велику цінність, підготовку до самодисципліни, саморозвитку й очищення себе від усякого зла [23]. Вони розуміють її як творчу здатність особистості до самореалізації та самовдосконалення, що зумовлюється такими особливостями когнітивно-інтелектуальної, чуттєво-емоційної та вольової сфер, які є необхідними для успішного формування та реалізації потреби в цілеспрямованому пізнанні й ствердженні в її життєдіяльності істини, загальнолюдських етичних і естетичних цінностей, усвідомленні єдності себе і Всесвіту. На думку психологів, духовність є інтегрованою якістю особистості, ієрархією метамотивів і потреб, виходячи з яких особистість оцінює себе, інших, довкілля, а найсуттєвішими для духовного розвитку особистості є такі потреби: самоповага, пізнання світу, себе, сенс життя, сприймання й створення краси, здійснення добра та справедливості, досягнення психічної досконалості [23].

Так, Юзвак Ж. розуміє духовність як складне поєднання таких особливостей інтелектуальної, чуттєво-емоційної та вольової сфер людської психіки, які сприяють формуванню потреби в пізнанні світу, себе, оточуючих людей і засвоювання духовних цінностей. Психолог розглядає духовність як здатність людини до психічного та особистого вдосконалення та самовдосконалення [278].

І. Бех під духовністю розуміє, перш за все, зосередженість на моральній культурі людства. «Адже духовність, – наголошує вчений, – так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі й зосередженість на моральній культурі людства. То й цілі і наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію вищого критерію орієнтування у світі й опори для особистісного самовизначення»[19].

Дещо інше розуміння духовності педагогами. Під духовно вихованою людиною В. О. Сухомлинський розумів високоморальну, гуманістично спрямовану, фізично досконалу й естетично розвинену особистість, віддану своєму народу, своїй Батьківщині, яка не є байдужою до горя й біди інших людей, яка співчуває іншому і в разі потреби надає дієву допомогу [241].

У «Педагогічному словнику» за загальною редакцією М. Ярмаченка духовність тлумачиться як «специфічна людська риса, яка виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності» [196].

У педагогічному енциклопедичному словнику стверджується, що духовність – це поняття, що узагальнено відображає цінності (сенси) і відповідний їм досвід, протилежний емпіричному («матеріальному», «природному») існуванню людини, або, принаймні, що відрізняється від нього. Духовність виявляється у спрямуванні людини до вищих цінностей, до ідеалу, в усвідомленому спрямуванні людини до досконалості; відповідно одухотворення полягає в засвоєнні вищих цінностей, у наближенні до ідеалу [23].

О. Вишневський вважає, що духовність є найвищим щаблем в ієрархії цінностей, тобто належить до абсолютних, вищих цінностей. Характеризуючи духовність, педагог наголошує на тому, що це обумовлена світоглядом і вірою спрямованість людини до Бога й до богоугодно трактованих ідеалів нижчих рівнів ієрархії цінностей, що стосуються естетичного, морального, національного, громадянського, родинного, особистісного життя людини [46].

Духовність, на думку Шевченко Г., це внутрішня енергетична сила особистості, основа її життя, ієрархія загальнолюдських, національних цінностей, творчість за законами краси. Духовність розглядається як проблема оволодіння сенсожиттєвими цінностями, цілями та сенсидами, постійне сходження до вершин найвищих цінностей і реалізація їх у практичній діяльності [268].

Н. Лавриченко робить спробу поєднати поняття «духовність» і «моральність» у сучасній педагогічній науці, де духовність є способом індивідуального світопізнання та світовідношення в складному поєднанні з механізмом саморефлексії, тобто визначає ставлення людини до самої себе, тоді як моральність ґрунтується на історичному досвіді й формує такі культурні концепти, як моральні норми, принципи, поняття добра [124].

На думку А. Богуш, духовність є своєрідним інтелектуально-чуттєвим, емоційним станом особистості, що протікає на позитивному тлі поведінки й діяльності людини та характеризує її цілісність як особистості [24].

Отже, з педагогічного погляду, духовність – це певний тип ставлення людини до природи, суспільства, інших людей, до самої себе; індивідуальна вираженість людини в системі її мотивів життєдіяльності; потреба в пізнанні світу, себе, сенсу й призначення свого життя, потреба діяти для інших [24]. Духовність не ототожнюється з духовним життям суспільства. Вона виступає

як спосіб розвитку особистості. Якщо світогляд передбачає вибір способу життя, то духовність пов'язана з вибором свого власного образу, своєї долі та ролі, одним словом, із зустрічі з самим собою.

Таким чином, *духовність* розуміють як процес, за допомогою якого духовний потенціал душі розвивається урівноважено та гармонійно. Духовне перетворення особистості – це процес виховання та навчання, які приводять до духовного росту. Духовне зростання є основою етики та моралі людини, її гуманістичного розвитку. Усе, що сприяє духовному зростанню, спрямоване на добро. Якщо не керувати нашими природними потребами та бажаннями, вони можуть збити людину з духовного шляху.

Рівень духовності, на якому ми знаходимось, отримує своє відображення в наших взаємовідносинах і навколишнім світом і самим собою. Він проявляється в моделях довільних відповідей. Тому одним із головних інструментів духовного росту є постійний контроль, розуміння наших відповідей, нашої поведінки. Людина, оволодіваючи вмінням аналізу своїх довільних відповідей, учиться культури мислення, уміння розуміти наші почуття, осмислити порядність і емоційну цілісність, уміння проявляти в потрібний момент волю, рішучу дію, якщо вона морально виправдана.

Духовність або духовний світ людини успішніше формується на основі здорового організму. Здоров'я тіла забезпечує людині не лише високу працездатність, творче довголіття, але й помітно впливає на її інтереси, погляди, спосіб мислення. Воно слугує джерелом духовної бадьорості, оптимізму, упевненості в собі та своїх творчих можливостях, пробуджує інтерес до нових духовних цінностей, стає важливою умовою культурного розвитку людини. З іншого боку, духовне в людині здійснює зворотний вплив на її фізичний стан і може стати джерелом прагнення до здорового способу життя. Духовні цінності, ідеї та знання нерідко стають тією спонукальною силою, яка докорінно змінює спосіб життя людини. Здоровий спосіб життя органічно входить у сферу прекрасного, набуваючи, крім практичної, естетичну цінність.

Людина, яка піклується лише про здоров'я свого тіла й забуває про «здоров'я духу», ігноруючи прийняті в суспільстві моральні норми й цінності, іде шляхом тваринних інстинктів [36].

Отже, можна сказати, що неможливо досягнути духовного здоров'я без підтримання тілесного здоров'я, і навпаки. Порушення людиною гармонії між фізичним і духовним негативно впливає на обидві сфери її життя.

Люди тягнуться до тих, хто випромінює доброту, любов, світло, тепло, позитивну енергію. Лікарі стверджують, що добрі, веселі, енергійні люди довше живуть і менше хворіють. Спокій, урівноваженість, чуйність, доброта, порядність, ввічливість характеризують здорову людину. З нею легко жити, приємно спілкуватися. Такі люди вміють жити в гармонії, у злагоді з самим собою, з іншими людьми. Вони веселі та щасливі, успішно розв'язують свої проблеми. Емоційно врівноважені люди сповнені щастя й любові, а головне – духовного здоров'я, яке має таке велике значення для повноцінного життя

людини [192]. Духовна складова людини є не тільки основою її здоров'я, але й основою благополуччя тих, хто її оточує.

У кожної людини свій темп розвитку та своя стадія духовного вдосконалення залежно від рівня розвитку душі та від якості способу життя, індикатором яких є здоров'я людини. Бездуховну людину не можна визнати здоровою. Установлено, що в сучасних уявленнях про здоров'я людини як цілісний багатовимірний феномен виділяють чотири його складові, а саме: фізичне, психічне, соціальне та духовне здоров'я.

Аналіз широкого спектра дефініцій (Л. Антонова, А. Богущ, М. Гончаренко, Н. Карленко, І. Попова, Е. Фромм та інші) дозволив нам запропонувати визначення одного з ключових понять «*духовне здоров'я*» як складної інтегрованої особистісної якості, формування якої зумовлює готовність і спроможність особистості до всебічної реалізації себе в суспільному житті, її прагнення до оволодіння загальнолюдськими цінностями, спроможність до взаємодії з мікро-, мезо- та макросередовищем, здатність відчувати себе часткою навколишнього світу, бажання поліпшувати його й у зв'язку з цим уміти співчувати, співпереживати, надавати допомогу іншим, будувати гармонійні взаємини з людьми, відповідально ставитися до себе та свого життя (див. рис. 1.2).

Бездуховність починається з відсутності почуття вдячності за такі життєво важливі умови, як чисте повітря для дихання, чиста джерельна вода, сонячне тепло і світло, місце на Землі, дари ланів, лісів, луків та інші безцінні подарунки природи, які приймаються як щось само собою зрозуміле.

Сьогодні вже з'явилися праці вчених, де компетентно й докладно розглядаються шляхи реального захисту здоров'я людини та природи в кризовій ситуації. Головне – це вдосконалення духовної сфери людини, зміна її ставлення до природи як живої системи живого Всесвіту. Саме в цьому, на думку багатьох учених, полягає нова етико-екологічна парадигма суспільного розвитку. Власне, обмежуючи свої меркантильні потреби й піднімаючись на вищі духовні сходи, людство може розраховувати на вихід із кризи та порятунок від морально-екологічної катастрофи. Жадоба грошей і влади шкодить довкіллю і, найголовніше, унеможливорює духовний розвиток людини [157].

Підсумовуючи все сказане, можна сказати, що шляхами формування духовного здоров'я особистості є досягнення певного рівня становлення світогляду: формування цілей життя; інтеріоризація загальнолюдських цінностей, формування інтелектуальної сфери шляхом розвитку логіки та інтуїції, які забезпечують культуру мислення на основі набутих знань, формування емоційної вольової сфери, яка забезпечує культуру емоцій, поведінки. При цьому тільки комплексно досягається цілісність фізичного, психічного, духовного розвитку, жодна сторона не виступає як самоціль, вони взаємодіють, взаємозбагачуються, усі разом слугуючи вирішенню одного загального завдання – всебічного й гармонійного розвитку особистості.

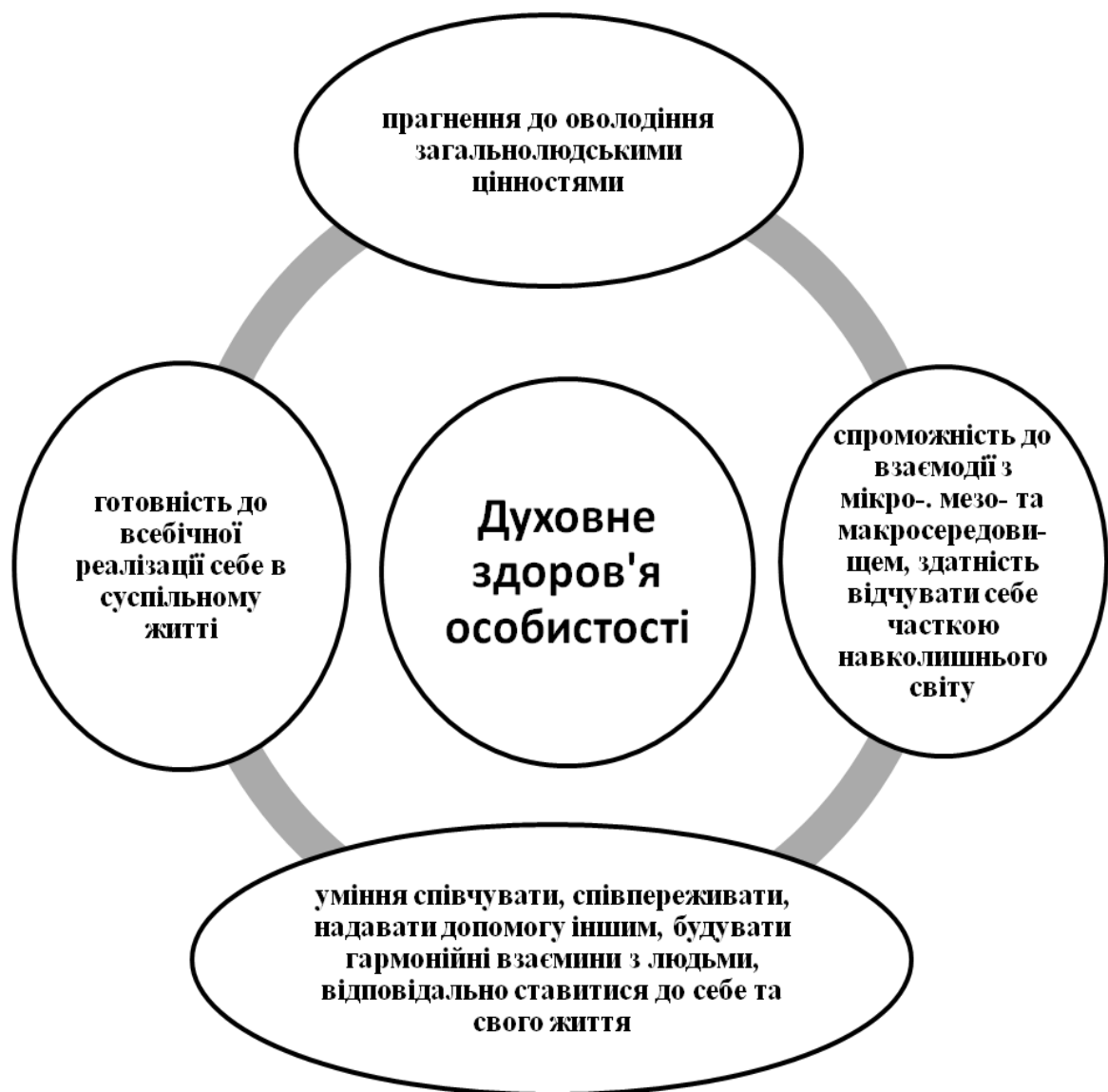

Рис. 1.2. Духовне здоров'я особистості

Роблячи підсумок, необхідно зауважити, що духовність є невід'ємною й ваговою частиною духовного здоров'я особистості. Особливості духовного світу окремої людини чи соціальної спільноти виступають важливим чинником, що зумовлює як характер загального ставлення людини до свого здоров'я, так і вибір конкретних методів його збереження, відновлення та розвитку.

Духовне здоров'я, як і будь-яке інше поняття, поліаспектне у своїй змістовій характеристиці. Розуміння сутності духовного здоров'я дозволяє забезпечити адекватне розуміння «цілісності» як фундаментального поняття особистості та її духовного світу і є інтегрованою характеристикою суб'єкта освітньої діяльності, включаючи в себе інтелектуальний, морально-етичний, емоційно-вольовий та естетичний аспекти. Гармонійну єдність цих аспектів характеризують емоційно-чуттєве, позитивне ставлення суб'єкта до світу, мистецтва, оточуючих людей, природи, до самого себе. Духовне здоров'я індивіда залежить від складників духовної культури людства – освіти, науки, мистецтва, релігії, моралі, етики. Тому його рівень буде визначатися

особистісною потребою в засвоєнні системи цінностей та якістю мотиваційно-ціннісного ставлення до складників духовної спадщини суспільства. Духовне здоров'я є інтегральним утворенням і синтезує не лише психічні чи душевні риси, а всі особистісні характеристики, оскільки його носієм є особистість, а не психіка, інтелект чи свідомість. У зв'язку з цим духовне здоров'я не може бути однозначно інтерпретоване через певні ознаки та характеристики, а являє собою постійно змінну та багатовимірну реальність буття людини з урахуванням як внутрішніх духовних чинників її поведінки, так і соціокультурного контексту життєдіяльності (рис. 1.3.).

Забезпечення духовного здоров'я особистості та формування її здатності до самоактуалізації мають багато точок перетину в освітній діяльності. Передусім мова йде про формування в особистості цілого комплексу якостей та здатностей, які, будучи спрямовані на її саморозвиток, одночасно є і механізмами забезпечення духовного здоров'я. Серед таких якостей насамперед слід указати на розвиток потреби та здатності особистості до усвідомленого самопізнання, спрямованість до самоідентифікації, діяльність у напрямі саморозвитку та розкриття власних здатностей, формування мотивації до особистісної саморегуляції, на забезпечення освітніми впливами здатності особистості до саморозвитку та самоактуалізації впродовж усього свого життя.

Рис. 1.3. Структурні компоненти духовного здоров'я

Духовне здоров'я людини формується багатьма чинниками. Традиційними є вплив батьків, їхній світогляд, переконання, культура, традиції, побут. Не останню роль відіграє національна внутрішня політика держави. У галузі освіти вона спрямована на забезпечення комплексного

формування здоров'я. Це положення відображається в низці державних нормативних документів [74; 182; 184] і покладено в основу формування здорової особистості з високим рівнем громадянської відповідальності, готової до самостійного вибору власного місця в житті.

Державна політика реалізується через освітні заклади: дошкільні, шкільні, позашкільні, вищі навчальні заклади різних рівнів акредитації. На жаль, стратегії держави з цього питання ще не вироблено, як і наступництва, взаємодії, координації дій. Але вільне місце довго вакантним не буває. Його заповнює примітивна, розважальна, неукраїнська ерзацкультура. Юне покоління росте на прикладах віртуальних героїв мультфільмів, непереможних фантастичних людей-мишей, голівудських поліцейських суперменів.

Духовне здоров'я формується шляхом виховання в особистості позитивного спілкування, запобігання конфліктам, акцентуючи увагу на моральній вихованості як одній з важливих характеристик людини й суспільства. Духовне виховання та здоров'я повинно базуватися на природних реальних явищах, спілкуванні з довкіллям, дослідженням його з усіх сторін. Якщо держава зможе обмежити вплив на дітей електронних засобів масової інформації, то багато проблем у формуванні духовного здоров'я людини буде вирішено без особливих зусиль.

Результатом узагальнення філософських, валеологічних і психолого-педагогічних досліджень з обраної проблеми стало розкриття суті поняття «духовне здоров'я» у контексті його формування в молодших школярів. Специфіка духовної складової здоров'я молодших школярів визначається тим, що вона розглядається через призму вікової норми дозрівання відповідних психофізіологічних і функціональних структур дитини, формування актуальних у цьому віці психологічних новоутворень. Духовне здоров'я особистості формується протягом усього життя від самого народження. На його формування на початку впливають батьки й сім'я загалом, потім вихователі та вчителі в дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладах. Роль останніх є найвагомішою.

Дитина виховується в сім'ї та в школі. Школа створює сприятливі умови для всебічного формування особистості, проте основа характеру, життєвої позиції, елементарна вихованість – бере початок у сім'ї.

В. Сухомлинський надавав великого значення матері як берегині домашнього вогнища, духовному, моральному стрижню сім'ї. Мета матері – повернути дитині духовну, моральну самосвідомість народу, його традиції, культуру, елементи побуту, ті моральні основи, які відображають загальнолюдські цінності [241].

Людські цінності властиві кожному, але для того, щоб їх ствердити, педагогічний процес повинен бути здатним перетворити культурні, духовні надбання в настанову й поведінку, що засновані на моралі, духовності, психологічному єднанні [36].

Основою виховання дитини є духовність сім'ї, яка виражається в

суспільній моралі, етиці, естетиці та формуванні поведінки як певної системи відносин, дій, вчинків, зумовлених суспільними умовами та обставинами. У цьому полягає загальносоціальна функція сім'ї.

Духовність виховання – це система, уклад життя сім'ї, умова, яка забезпечує здійснення інтелектуального, емоційно-чуттєвого розвитку дитини та формування її світогляду.

Безперечно, великою допомогою для духовного відродження суспільства є правильна організація в державі освіти молодого покоління. Під освітою розуміють не тільки загальну освіту, яка включає в себе моральне та духовне виховання, але й професійну освіту. Загальна освіта та духовний розвиток не повинні бути відокремлені один від одного ідейно, тому що велике значення має правильний вибір тих, кому довірили виховувати молодь. З цього приводу К. Ушинський писав: «...необходимо также, чтобы светские лица, принимающиеся за воспитание, были не только хорошие педагоги, но и истинные христиане по своим стремлениям и убеждениям. Современная педагогика исключительно выросла на христианской почве и для нас не христианская педагогика есть вещь немыслимая...» [250].

Загальна освіта повинна стимулювати бажання духовного розвитку, духовного вдосконалення, виникнення внутрішньої потреби використовувати в житті загальнолюдські моральні принципи, щоб людина розуміла, що духовне – це головне в житті, що без духовності неможливо стати по-справжньому культурною людиною.

Проблеми формування гармонійного фізичного та психічного розвитку та здоров'я дітей залежать від формування стереотипу здорового способу життя в процесі виховання, навчання, харчування, медичного обслуговування дітей. Погіршення здоров'я дітей шкільного віку є не лише серйозною медичною, а й педагогічною проблемою. Оздоровленням дітей передусім має займатися освіта. Лише система освіти будь-яких форм навчання може й повинна зберегти майбутнє нації, повернути здоров'я нашим дітям, тому що першочерговим завданням будь-якого навчального закладу має бути високий рівень здоров'я дитини, а за ним – високий рівень знань.

Недоліки освіти в цілому пов'язані з методологією загальної освіти, яка не повинна зводитися лише до розвитку мислення дитини, до набуття нею навичок аналізу, до повідомлення їй відомостей, які доречні тільки на практиці, до суми деяких уявлень про устрій навколишнього світу, вивчення фактів з історії людства, знайомства з літературою та мистецтвом, підготовки до подальшого продовження освіти. Загальна освіта повинна також дати елементарні відомості про суть людського мислення, сутність людського знання та про способи спілкування між людьми, які завжди в тому чи іншому сенсі базуються на деяких догмах або аксіомах [118].

Школа і сім'я мають спільну мету – становлення суб'єктивності людини. Соціальне замовлення сучасної школи – навчити особистість бути конкурентоздатною в суспільстві з ринковою економікою, виробити вміння

планувати стратегію власного життя, орієнтуватись у системі найрізноманітніших суперечливих і неоднозначних цінностей, визначати своє життєве кредо та стиль [22].

З приходом дитини до школи в її життя входить учитель, який сприяє швидкому становленню її особистості. Становлення активної позиції стосовно життя, розвиток у дитині творця й умільця варто заохочувати, інакше сформується психокомплекс «незнайки і невмійки».

Зокрема, виховання дітей 6 – 10 років В. Сухомлинський називав «школою сердечності». Він радив педагогам і батькам учити дітей добра, любові, милосердя. Для цього необхідно, щоб вихованці постійно бачили гуманістичний зміст учинків і поведінки тих, хто їх оточує: рідних, близьких, учителів, дорослих, а педагог, у свою чергу, повинен регулярно організовувати спільну діяльність, спрямовану на з'ясування змісту дитячого вчинку – як позитивного, так і негативного.

Загалом, учитель повинен бути високоморальним, високодуховним не лише на словах, а й у своїх діях, тому що його вихованці не тільки довірливі, а й дуже сензитивні до всілякого роду обману чи розбіжностей між «словом і ділом».

Отже, особливе значення має збереження й розвиток духовного здоров'я в дитячому віці, оскільки ті основи духовного здоров'я, які придбала дитина в дитинстві, залишаться в неї на все життя.

Саме тому наше дослідження охоплює дітей початкової школи. Це особливий період у житті дитини, який пов'язаний з приходом дитини до школи, з адаптацією до нового колективу, з появою нових вимог і обов'язків. В умовах навчально-виховного процесу в школі істотно змінюється соціальний стан дитини, а це, у свою чергу, визначає зміни в спрямованості та змісті розвитку особистості молодшого школяра. У цьому віці в дитини починає формуватися нова вища потреба – навчатися. У процесі навчання в школі дана потреба сприяє формуванню в дітей уміння навчатися, а також здатності критично мислити, як наслідок – основи культури здоров'я та ціннісне ставлення до нього важливо закладати саме в цей період життя. Неправильна організація навчально-виховного процесу сприяє виникненню перевантажень, які призводять до перевтоми та різкого погіршення здоров'я молодших школярів.

Коли дитина приходить до школи, навчальної діяльності ще немає, і вона повинна бути сформована у вигляді вмінь навчатися. Саме це і є специфічним завданням молодшого шкільного віку. Основна трудність, яка зустрічається на шляху цього формування, – це те, що мотив, з яким дитина приходить до школи, не пов'язаний зі змістом тієї діяльності, яку вона повинна виконувати в школі. Вона бажає виконувати соціально значущу та соціально оціночну діяльність, а в школі необхідна пізнавальна мотивація. Молодший шкільний вік визначається як новий період у житті дитини, у якому відбувається інтенсивний розвиток її пізнавальних здібностей, тому

що навчання в школі, в першу чергу, пов'язано із систематичним засвоєнням і осмисленням нових знань, навчального матеріалу.

Молодший шкільний вік – це період позитивних змін і перетворень, що відбуваються з особистістю. Якщо в цей період молодший школяр не відчуває почуття радості від пізнання, у нього не виникає впевненості у своїх здібностях і можливостях, то зробити це в подальшому розвитку буде дуже важко. Чим більше дитина отримає позитивних емоцій та досвіду, тим легше буде їй впоратися з проблемами, які виникатимуть у підлітковому віці [216]. Дитина у віці 6 – 9 років починає усвідомлювати цінність духовних ідеалів, коли в неї з'являються обов'язки, що дозволяють не тільки самостверджуватися як особистості, яка відповідає за свої вчинки, але й бути прикладом для наслідування. У цей же час, школярі здатні усвідомлено та творчо засвоювати народну культуру, її цінності, що дозволяє вчителю цілеспрямовано використовувати цей культурний пласт як ефективний засіб формування духовного здоров'я.

У дошкільнят дві сфери соціальних відносин: «дитина – дорослий» та «дитина – діти». Ці системи пов'язані між собою ігровою діяльністю. Результати цієї гри не впливають на відносини дитини з батьками, відносини всередині дитячого колективу, а також не визначають взаємовідносини з батьками. Період навчання дітей у початковій школі – час, найбільш сприятливий для формування духовного здоров'я. Він є істотною базовою складовою в ланцюгу духовного зростання молодшого школяра. Коли дитина приходить до школи, у відбувається перебудова всієї системи ставлень до дійсності [62].

Система «дитина – учитель» починає визначати ставлення дитини до батьків та дитини до дітей. Ця система стає центром життя дитини, від неї залежить сукупність благосприятливих для життя умов. Уперше відносини «дитина – учитель» стають відносинами «дитина – суспільство». Учитель поєднує в собі вимоги суспільства, у школі існує система однакових еталонів, однакових мір для оцінки.

Молодший шкільний вік характеризується перш за все тим, що саме в цьому віці закладаються основи моральної поведінки, відбувається засвоєння моральних норм поведінки, починає формуватися суспільна спрямованість особистості.

Дитина молодшого шкільного віку знаходиться в тісній емоційній взаємодії з учителем. У процесі навчання школяр засвоює не тільки інформацію, а й емоційно-оцінне ставлення вчителя до нього. Реакція дорослого є важливим стимулом для подальшого навчання та формування емоційності дитини. Позитивні взаємини школяра-початківця з першим учителем розвивають у ньому довіру, успішну мотивацію до навчання та дружні стосунки з однолітками. Можна сказати, що перший учитель – це доля учня. На думку В. Сухомлинського, учитель – це людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними [219].

Учитель початкових класів – це єдиний «організм взаємовпливу». Почуття та емоції відіграють значну роль у навчальній роботі. Від того, які емоції вона викликає, багато в чому залежить якість навчання. Зацікавленість, захопленість, упевненість у своїх силах, задоволення – усе це стає стимулом до навчання. Адже саме навчальна діяльність має давати дитині насолоду від пізнання довкілля, підтримка позитивної емоційності стає одним із найважливіших завдань для вчителя початкової школи,.

Дітям молодшого шкільного віку імпонує, коли вчитель надає їм підтримку в навчальній діяльності, веде себе як справжній товариш. Разом із цим дуже болісно вони сприймають учителя тоді, коли він пригнічує їх прагнення бути активними й вільними в діяльності та в спілкуванні, поділяє їх на поганих і гарних учнів, нестійкий у прояві гарного ставлення до них, агресивний, не забезпечує їм стану захищеності. Ураховуючи це, учитель повинен будувати гармонійні взаємовідносини з молодшими школярами. Доброта, тактичність, чуйність і уважність до кожної дитини є запорукою не тільки добрих взаємовідносин, але й чинником формування позитивної самооцінки школяра, ситуації успіху в навчальній діяльності та міжособистісному взаємовідношенні [85].

Дитина в молодшому шкільному віці ще не може самостійно досягнути зв'язки та закономірності, вона бажає пізнавати та навчатися за допомогою дорослого, який стає для неї авторитетом і основою розвитку стійкого емоційного життя. Авторитет – це призма, через яку дитина дивиться на світ. Важливо, щоб таким авторитетом став для учня вчитель. Дитині цього віку потрібні не тільки авторитети оточуючих людей, які є втіленням моральності та інтелектуальних сил, потрібні й духовно сприймаючі авторитети – приклади великих історичних подій, біографії видатних людей тощо [269].

Через авторитет у дитини 7 – 14 років можна виховувати повагу до людей, релігійність. Відсутність цього в подальшому житті може призвести до хаотизації духовного життя, що пізніше призводить до соціального хаосу. Якщо дитину навчати науково-абстрактно, то можна виховати інтелектуалів з безфантазійним мисленням. Хаотизація духовного життя може призвести до владної діяльності, прагнення до тероризму, невизначених містичних пошуках, які закінчуються, як правило, у тоталітарних сектах тощо [129].

Молодший шкільний вік особливо сприятливий для впливу на естетичну сферу дитини. Цей факт обґрунтовується психологічними особливостями життєвого періоду, які дозволяють дитині глибше сприймати навколишній світ. Такі якості, як підвищена емоційність, чуттєвість, допитливість, довіра створюють благодатне підґрунтя для формування духовного здоров'я дитини. Крім того, результати досліджень психологів переконливо доводять величезний вплив виховної дії в ранньому віці на подальше життя людини.

Знайомство з мистецтвом збуджує духовні задатки дитини, багато в чому визначає її творчий та психологічний розвиток, тому що витвори мистецтва містять великі можливості для емоційно-чуттєвого, образного,

естетичного пізнання та відображення внутрішнього та зовнішнього світу людини.

Викликає тривогу стан здоров'я юних українців. Здоров'я молодших школярів формується в несприятливому середовищі життєдіяльності та супроводжується значним навчальним навантаженням у школі й удома, залежністю від комп'ютерів і комп'ютерних ігор, низькою руховою активністю, шкідливими звичками тощо. Спостерігається тенденція до збільшення показників поширеності захворювань.

Упродовж значного часу в житті дитини провідною соціально-детермінуючою ознакою життєдіяльності є школа. Численні дослідження доводять, що практично незамінним і єдиним (після сім'ї) чинником, який може впливати на стан здоров'я дітей, особливо молодшого шкільного віку, є навчальний заклад. Реформування шкільного навчання без урахування стану здоров'я школярів суттєво збільшило їх захворюваність. Інформаційні перевантаження, стресогенні ситуації, недоліки навчального процесу (обмеження фізичної активності, предметна система виховання, недостатнє природне освітлення тощо) ведуть спочатку до функціональних порушень, а згодом і до формування органічної патології [272].

Водночас навчальна діяльність не адаптується до особливостей розвитку та стану здоров'я сучасних школярів, педагоги мають недостатню підготовку з питань формування, збереження та зміцнення здоров'я дитини, все ще зберігається пасивна позиція сім'ї та й самих дітей щодо власного здоров'я.

З негативним впливом саме чинників шкільного середовища спеціалісти пов'язують до 40% дитячо-підліткової патології. Найбільш виражені чинники – це: стресова педагогічна тактика (призводить до дидактогеній); інтенсифікація навчального процесу; невідповідність методик і технологій навчання віковим і функціональним можливостям школярів; нераціональна організація навчальної діяльності (у тому числі фізкультурно-оздоровчої роботи); низька грамотність педагогів і батьків у питаннях охорони та зміцнення здоров'я [272].

Упродовж десятиріч метою виховання та освіти було виховання всебічно розвиненої особистості, а на виході перевірялася тільки наявність знань, умінь і навичок з усіх наук. Якості особистості, рівень її культури та моральності відходили на другий план. Посилена знаннева парадигма, таким чином, призводить до формування безвідповідальності перед природою, перед іншими людьми, перед собою. Знання за своєю суттю не гарантують духовних якостей людині, навпаки, вони часто йдуть у супереч із духовним, психічним і фізичним розвитком дитини.

За час навчання в початковій школі більш поширеними стали хвороби органів дихання, друге місце посіли ендокринопатії, третє – розлади психіки та поведінки, четверту позицію зайняли хвороби ока та його придаткового апарату [272].

Аналіз динаміки спостереження за учнями в процесі навчання показав зменшення кількості школярів із I групи здоров'я (здорові) від 10,1% на початку першого класу до 3,8% наприкінці початкової школи. Крім того, у молодшій школі знижувалася кількість учнів II групи здоров'я (функціональні відхилення) з 59,7% до 46,2%, за рахунок чого збільшилася кількість учнів із III групи здоров'я (хронічні захворювання) з 30,2% до 49,4%.

Як бачимо, захворюваність дітей молодшого шкільного віку протягом 2010 – 2012 років мала хвилеподібний характер і загалом зросла на 5,4% у 2012 році [272].

У школі слід навчити дітей піклуватися про своє здоров'я ще з першого класу. Оскільки система освіти має щоденний доступ до дитини, велика роль у підтриманні здоров'я школярів належить учителю.

Дитинство завжди спрямоване на майбутнє, незважаючи на безжалісне сьогодення. І діти, як правило, чекають, щоб дорослі відкрили їм шлях, який спрямує їхнє життя. Від цього залежить наше майбутнє.

Успішному формуванню духовного здоров'я в молодших школярів сприяє формування здатності радіти життю та вміння мужньо переносити труднощі, що закладається ще в ранньому дитинстві та продовжує формуватися в початковій школі. Діти чуйні та вразливі до всього, що їх оточує, а досягти їм треба дуже багато. Щоб стати добрим до людей, треба навчитися розуміти інших, проявляти співчуття, чесно визнавати свої помилки, бути працьовитими, дивуватися красі навколишнього світу, дбайливо ставитися до нього. Звичайно, важко перераховувати всі моральні якості людини майбутнього суспільства, але головне, що ці якості повинні закладатися вже сьогодні.

Виховання – це завжди процес лікування, але воно не передбачає викидання чогось із особистості. Правильніше було б сказати «коригування створення особистості». Адже це дуже важливий і складний процес, який потребує терпіння, уваги, умов, часу. Виховання як духовна складова обов'язково має випереджати науково-технічний прогрес суспільства, тому первинним у розвитку особистості є саме воно, навчання ж – вторинне. Лікарем виступає вчитель. Він сам повинен усе життя удосконалюватися (проходити атестацію). Лікарська аксіома діє і в педагогіці. Краще виправити в ранньому віці помилки виховання, ніж потім безуспішно боротися з проявами педагогічних хвороб.

Дитина, як губка, «всмоктує» нову інформацію, яка завжди спричинює цікавість, мотиваційні прагнення. Усвідомлення важливості навчання, як попередніх надбань суспільства, приходить до дитини значно пізніше. Тому виховний процес повинен бути не експериментальним, а стабільним і неперервним, нести зерна ідейності, що сформувала нація. Отже, будь-які процеси санації моралі у вихованні є недоречними.

Важливим педагогічним завданням формування особистості є вироблення учнями активної життєвої позиції, свідомого ставлення до

суспільних обов'язків, єдності слова та діла. Учитель повинен виховати не тільки фізично здорову душу, яка сповнена духовною енергією, але й інтелектуально розвинену особистість.

Сьогодні маленькі діти, які прийшли за парти, уже не ті, що були 50, 30, навіть 10 років тому. Вони більш активні та обізнані, як їм здається, майже в усіх сферах життя, вони сміливіші та самовпевненіші. Нерідко в багатьох дітей зустрічається зневаження до авторитету та думки інших, невміння відчувати й небажання замислюватись.

Змістовність і осмисленість поняття «хороший – не дуже хороший» у молодших школярів істотно не різняться. Характеристики національної та громадянської відповідності є для них малозначущими. Школою недостатньо корегується свідоме формування дітьми моральних норм, включаючи взаємини з однолітками. Слабшає вплив шкільної освіти на вибір моральних зразків: учителя, літературних героїв. Видатні в історії співвітчизники перестають виступати зразками для наслідування. Зокрема, намагаються бути схожими в житті на вчителя 9% молодших школярів, на літературних героїв – 4%. Проте для 40% дітей початкової школи кумирами стають естрадні виконавці, герої зарубіжних кінобойовиків. І тільки в 14% дітей уявлення їх майбутнього життя щодо зв'язку з оволодінням певною професією включає бажання безкорисливого створення добробуту іншим, служіння суспільству.

В уявленнях дітей про головні людські цінності духовні цінності витісняються матеріальними, і відповідно, серед бажань дітей переважають «продовольчо-речові» за характером.

Формуючи духовне здоров'я молодших школярів, актуальним є забезпечення гуманних відносин між дітьми, виховання в них моральних почуттів. Для цього вчитель з дітьми проводить безліч різноманітних заходів: бесіди на етичні теми, читання художньої літератури, обговорення позитивних і негативних вчинків дітей. Однак, щоб уся ця система виховних заходів була ефективною, необхідно, щоб кожен вплив педагога мав силу формувального. Необхідною умовою формування моральної сфери дитини стає організація спільної діяльності дітей, яка сприяє розвитку їх спілкування та взаємин, у процесі яких дитина засвоює соціально-історичний досвід, отримує уявлення про іншу людину та про саму себе, про свої можливості та здібності.

Дуже важливо виховувати в дітях доброту, щирість душі, впевненість у собі, уміння насолоджуватися навколишнім світом. Це підготує малечу до вступу в «доросле» життя, з його нормами та вимогами, сформує оптимістичне сприйняття життя, виховує їх колективістами, які прагнуть зробити нашу землю ще кращою. Правильність вибору такого алгоритму підтвердиться зміною не менше трьох поколінь, тому вчителі, які працюють сьогодні в школах більш як 25 років, можуть бачити тільки край правильно чи хибно спеченого виховного пирога.

Процеси виховання, на відміну від набуття різнорівневої освіти, завжди перманентні, так само, як логіка нашого мислення, а освіта за своєю суттю є

дискретною. Перехід дитини з початкової школи до основної, а потім і до старшої школи дуже болючий, особливо в психологічному плані. Довести це важко. Але якщо поглянути на навчальний процес, то все стає зрозумілим. Сьогодні навчальні програми, як і підручники, – це різні кольори веселки. Про якусь їх уніфікацію годі й думати. Усе це руйнує духовне здоров'я школяра. Тому сьогодні треба не лікувати особистість, а реанімувати її.

Духовне багатство обов'язково передається через навчання, де б воно не відбувалося і хто б не навчав. Воно має найбільшу силу впливу на особистість і майже не змінюється протягом життя людини. Той, хто віддає, сам стає багатшим. Високий ступінь духовності зміцнює однойменний аспект здоров'я його власника, сприяє творчому розвитку, покращує фізичний стан, у стабільних соціально-економічних умовах збільшує тривалість життя.

Ще один не менш вагомий компонент формування духовного здоров'я особистості – це єднання з природою. Вона має універсальний вплив на психіку будь-якої дитини. Це як музика, яку розуміють усі, незалежно від національності, країни проживання, віри.

Шкільна освіта може найкраще забезпечити повноту духовного життя. Цьому сприятимуть уроки серед природи, екскурсії, дослідницько-пошукова робота, експедиції, учнівська діяльність на екологічних стежинах, екологічні акції, виконання екологічних проектів, створення шкільних музеїв природи, заповідних територій місцевого значення. Отже, можна стверджувати, що повноту духовного життя забезпечує не тільки людина, а й живе природне навколишнє середовище.

Таким чином, формування духовного здоров'я у молодших школярів – це досягнення певного рівня світогляду: формування цілей життя; інтеріоризація загальнолюдських цінностей, формування інтелектуальної сфери шляхом розвитку логіки та інтуїції; формування емоційно-вольової сфери. Визначено, що підґрунтям для ефективного формування духовного здоров'я молодшого школяра є формування первинних уявлень про Істину, Добро та Красу як загальнолюдських цінностей, які спонукають дитину до відповідних форм поведінки. Майбутній учитель має бути готовим максимально повно використовувати потенціал навчально-виховного процесу початкової школи для образного та емоційно-чуттєвого сприйняття навколишнього світу, забезпечити міцний фундамент для формування найважливіших рис особистості з високим рівнем духовності. З огляду на це, саме вчитель початкової школи, з одного боку, виступає як носій базових знань про здоров'я, здоровий спосіб життя людини, як фахівець, здатний творчо підходити до процесу формування складових здоров'я молодших школярів, а з іншого – є суб'єктом освітньо-виховного процесу, що здійснює здоров'язбережувальну діяльність за рахунок використання здоров'язбережувальних технологій, безпосередньо організовує та спрямовує навчально-виховну роботу з учнями, а тому й процес підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів заслуговує на особливу увагу.

РОЗДІЛ 2. СУТЬ І СТРУКТУРА ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО ЗДОРОВ'Я МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Вирішення проблеми формування духовного здоров'я молодших школярів, у свою чергу, пов'язано з вирішенням питання про підготовку вчителя до такого виду діяльності.

Перш ніж аналізувати професійно-педагогічну підготовку вчителя початкових класів, схарактеризуємо саме поняття «підготовка».

У сучасних тлумачних словниках термін *підготовка* визначається як запас знань, отриманий будь-ким [244].

Педагогічна енциклопедія дає визначення *професійної підготовки* як сукупності спеціальних знань, умінь, навичок, якостей, трудового досвіду та норм поведінки, які забезпечують можливість успішної роботи в певній професії; процес повідомлення учням відповідних знань та вмінь [196].

Розглянемо більш детально загальнопедагогічну професійну підготовку майбутнього вчителя.

Головною метою підготовки вчителів у педагогічному закладі є формування творчої, всебічно розвиненої, духовно збагаченої особистості майбутнього спеціаліста з науковим світоглядом, з широким професійним кругозором, яка постійно дбає про своє самовдосконалення, добре фізично розвинена, тобто підготовлена до активної участі в суспільному житті [260].

Сьогодні школа вирішує відповідальні соціальні завдання виховання всебічно й гармонійно розвинутої особистості, підготовки висококваліфікованих людей, здатних як до фізичної, так і до розумової праці, до активної діяльності в народному господарстві, різних галузях суспільного та державного життя, сфері науки й культури.

Питання підготовки вчителя були предметом уваги в працях педагогів-класиків Я. А. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, А. Дистервега, К. Ушинського, які вважали, що, крім знань предмета і методики його викладання, важливу роль у підготовці гарного вчителя відіграють його якості як особистості. Ця проблема віднайшла своє відображення в працях науковців у період становлення радянської школи: А. Луначарського, П. Блонського, А. Макаренка, В. Сухомлинського та ін. Нею займалися також західні вчені: Д. Аллен, Р. Буш, Г. Дод, А. Дреер, Д. Отт, П. Томпсон та ін.

Серед сучасних науковців обґрунтуванням загальних питань професійної підготовки вчителя та її окремих компонентів займалися А. Бойко, О. Абдуліна, В. Гриньова, В. Євдокимов, І. Зязюн, О. Іонова, І. Ісаєв, Л. Кондрашова, В. Лозова, І. Прокопенко, В. Сластьонін, А. Троцько.

Так, О. Абдуліна у своїх дослідженнях поняття «загальнопедагогічна підготовка» вчителя визначила як процес навчання студентів у системі навчальних занять із педагогічних дисциплін і педагогічної практики та результат, який характеризується визначенням рівня розвитку особистості вчителя, сформованості загальнопедагогічних знань, умінь і навичок.

Система загальнопедагогічних знань, умінь і навичок є загальною, необхідною кожному вчителю незалежно від спеціальності (вчителю історії та математики, фізики або хімії тощо) для реалізації його соціально-професійних функцій (звідси поняття «загальнопедагогічна підготовка»). Увесь комплекс педагогічних дисциплін визначає професійну спрямованість педагогічного інституту, складає ядро професійної підготовки студентів вищих педагогічних навчальних закладів [1].

Вивчення проблем загальнопедагогічної підготовки майбутніх учителів на сучасному етапі розвитку вищої педагогічної освіти О. Абдуліна проводить за такими напрямками [2]:

- вивчення структури діяльності та особистості вчителя, науково-теоретичних основ формування особистості вчителя в процесі його професійної підготовки;
- визначення науково обґрунтованого змісту педагогічної освіти, кола загальнопедагогічних знань і вмінь, якими повинен володіти вчитель і студент педагогічного ВНЗ;
- виявлення шляхів удосконалення навчально-виховного процесу за педагогічними дисциплінами.

Л. Хомич професійно-педагогічну підготовку майбутнього вчителя бачить як процес навчання студентів із психолого-педагогічних дисциплін, у науково-дослідній і навчально-практичній роботі. Усі дисципліни психолого-педагогічного циклу в комплексі повинні визначати професійну спрямованість педагогічного закладу, бути ядром професійної підготовки студентів [261].

Притаманний сучасному розвитку цивілізації динамізм, нарощування її культурного потенціалу, посилення соціальної ролі особистості, інтелектуалізація праці, швидка зміна техніки та технологій – усе це становить принципово нові вимоги до педагогічних працівників. Педагогічна діяльність дедалі більше стає сферою практичного людинознавства, однією з провідних умов розвитку особистості людини.

У наш час потрібна яскрава творча особистість учителя, який опанував досягнення науки про людину й закономірності її розвитку, нові педагогічні технології та мистецтво спілкування.

Професор Н. Кузьміна обґрунтувала основні підходи до створення професіограми вчителя, визначила сукупність головних компонентів педагогічної діяльності. Вона виділила педагогічні здібності майбутнього вчителя: конструктивні – здатність проектувати особистість учителя, відбирати й композиційно будувати навчально-виховний матеріал стосовно вікових та індивідуальних особливостей дітей; організаторські – здатність включати учнів у різні види діяльності й робити колектив інструментом впливу на кожну окрему особистість; комунікативні – здатність будувати правильні взаємовідносини з дітьми [116].

В. Сластьонін уважав, що модель учителя повинна включати вимоги до психолого-педагогічної, а також до змісту спеціальної та загальноосвітньої підготовки вчителя, властивості особистості педагога [234].

У кодексі професійної етики вчителя, розробленому І. Чернокозовим, поставлено вимоги до вчителя як особистості. Він містить норми педагогічної моралі, а також рекомендує узагальнені моделі поведінки в типових для педагогічної праці ситуаціях. Як зазначає автор, ці узагальнення відповідають соціальним і моральним ідеалам моделі поведінки; водночас вони є не рецептами, а лише своєрідними орієнтирами, що стимулюють творчість учителя в конкретних ситуаціях [266].

Зміст професійної культури вчителя, як стверджує О. Абдуліна, включає насамперед культуру мислення і праці, культуру спілкування і мовлення [2].

На сучасному етапі суспільного розвитку вищої школи потрібно відмовитися від набутих стереотипів підготовки майбутніх фахівців і так організувати навчально-виховний процес, щоб студенти пройшли всі етапи професійного становлення, які б забезпечили формування в них цілісного досвіду самостійної діяльності. Через те перебудова вищої школи має бути пов'язана з переглядом низки організаційно-педагогічного забезпечення навчально-виховного процесу в рамках переходу від командної педагогіки до педагогіки співробітництва.

Метою освіти у вищій школі є людина, її внутрішній світ, здоров'я – фізичне, моральне, інтелектуальне, естетичне [261]. Л. Хомич відзначає, що процес формування особистості, зокрема вчителя, повинен здійснюватися за законами краси; тобто важливим компонентом мети є естетичний аспект – ставлення до навколишнього світу. Розвиток естетичних можливостей, здібностей і почуттів має велике значення для загального формування особистості [261].

У державній національній програмі «Освіта: Україна ХХІ століття» визначено такі завдання реформування освіти: відродження і розбудова національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави, формування освіченої, творчої особистості; докорінне перетворення освіти в Україні, її концептуальних, структурних, організаційних засад [55].

Л. Хомич у своєму дослідженні визначив три головні чинники нових підходів до підготовки вчителя, а саме [261]:

- *соціально-економічні*, пов'язані зі змінами в суспільній свідомості і появою нових цінностей в освіті, тобто переваги саморозвитку, самовиховання, самоосвіти над передачею знань, умінь і навичок; інтереси особистості мають пріоритетне значення порівняно з навчальними планами і програмами; створюються умови для постійного звеличення людини, гармонізації її взаємин з природою і суспільством, державою й іншими людьми;

- *практичні*, що виникли внаслідок соціально-економічних перетворень в нашій країні, появи нових типів навчально-виховних закладів, окрім загальноосвітньої школи; для них потрібен новий учитель з цілісним уявленням про професійну діяльність; майбутній учитель повинен діяти самостійно, оволодіти в процесі психолого-педагогічної підготовки спеціальними вміннями і навичками взаємодії й спілкування; щоб підготовка вчителя відповідала сучасним вимогам, треба активізувати розробку методологічної і теоретичної основи педагогічної освіти;

- *теоретичні*, зумовлені як соціально-економічними, так і практичними змінами в розвитку народної освіти; педагогічна освіта розвивається по шляху формування в майбутніх педагогів цілісного уявлення про свою професійну діяльність, через те більшість педагогічних закладів України в навчальні плани включає інтегровані курси психолого-педагогічних дисциплін і на цій основі цілеспрямовано організовує формування професійно важливих якостей майбутнього вчителя, його професійної свідомості та поведінки, а також сприяє розвитку індивідуальності.

Професійна загальнопедагогічна підготовка вчителя загалом становить собою багатобічну систему, яка поєднує в собі відносно самостійні, але взаємопов'язані та взаємообумовлені системи підготовки: загально-політичну, соціально-наукову, психолого-педагогічну та загальнокультурну. В основі цього процесу лежать певні *закономірності* [261]:

- обумовленість системи загальнопедагогічної підготовки потребами соціально-економічного та духовного розвитку суспільства;
- відповідність змісту, форм і методів загальнопедагогічної підготовки рівню розвитку педагогічної науки та шкільної практики, характеру та змісту педагогічної праці;
- єдність навчання, виховання та розвитку майбутніх учителів у процесі загальнопедагогічної підготовки;
- зв'язок цілей, функцій, змісту та методів загальнопедагогічної підготовки студентів вищих педагогічних навчальних закладів;
- залежність якості загальнопедагогічних знань, умінь і навичок від характеру, змісту, форм й методів організації навчально-пізнавальної, навчально-практичної та самостійної практичної діяльності студентів;
- залежність змісту та методів загальнопедагогічної підготовки від індивідуальних особливостей студентів.

О. Абдуліна вважає, що рухомими силами розвитку та вдосконалення структури, змісту й методів загальнопедагогічної підготовки вчителя, джерелами та стимулами її розвитку є *суперечності* між постійним ростом вимог до вчителя й можливостями їх повного відображення в системі загальнопедагогічної підготовки у ВНЗ; між змінами у змісті педагогічної праці та рівнем їх відображення в змісті та методах загальнопедагогічної підготовки; між збільшенням соціальної значущості педагогічної науки й актуальним змістом загальнопедагогічних дисциплін у ВНЗ в силу умов

навчання; між підвищенням об'єктивної значущості педагогічної теорії в діяльності вчителя та рівнем її розвитку [1].

Невідповідність між вимогами суспільства та рівнем підготовки вчителя, між об'єктивним збільшенням ролі педагогічних наук у житті суспільства й діяльності вчителя та їх недостатньою питомою вагою в системі підготовки вчителя обумовлені як об'єктивними чинниками (недосконалість системи відбору до ВНЗ, недостатній рівень базової загальноосвітньої підготовки першокурсників, недосконалість навчальних планів, слабка матеріальна база навчального процесу), так і суб'єктивними умовами (формалізм у роботі викладачів, їх недостатньо творче та відповідальне ставлення до своєї праці, недостатнє використання технічних засобів навчання та ін.) [1].

В основу загальнопедагогічної підготовки вчителя покладено науково обґрунтовані принципи [2]:

- *системності та цілісності* загальнопедагогічної підготовки, який включає підготовку з теорії та історії педагогіки, теоретичну й практичну підготовку в процесі навчальних занять із предметів педагогічного циклу, всіх видів педагогічної практики та позааудиторної роботи; формування системи загальнопедагогічних знань і вмінь; підготовку в галузі методології та методів педагогічної науки, дидактичну підготовку, підготовку до позакласної виховної роботи та підготовку до суспільно-педагогічної діяльності (ця система стає цілісною в тому випадку, коли її окремі частини знаходяться у функціональній залежності і кожен елемент системи є наслідком стану іншого елемента, а зміна однієї частини веде до зміни інших частин системи);

- *зв'язок теорії та практики*: взаємозв'язок педагогічної теорії та педагогічної практики проявляється в тому, що, з одного боку, педагогічна теорія є засобом пізнання, пояснення та прогнозування педагогічної практики, а з іншого – інструментом удосконалення шкільної практики, основою аналізу та критерієм оцінки її ефективності, вона допомагає не тільки пояснити педагогічні явища, але й передбачити їх виникнення, дозволяє перетворювати педагогічні явища, будувати педагогічний процес;

- *систематичності та послідовності*, який проявляється в єдності, взаємозв'язку та взаємообумовленості складових частин загальнопедагогічної підготовки: послідовності процесу підготовки без тривалих перерв при його поступовому ускладненні, у систематичному вивченні педагогічних дисциплін і неперервності педагогічної практики протягом усіх років навчання, що сприяє глибокому засвоєнню педагогічної теорії та практики й поступовому систематичному засвоєнню професійної діяльності.

Отже, *підготовка майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів* – це організований процес формування у майбутнього вчителя сукупності загальнопедагогічних і спеціальних знань, умінь, навичок, особистісних і професійно значущих якостей, необхідних

йому для здійснення цілеспрямованого педагогічного впливу на молодших школярів із метою формування у них духовного здоров'я. Установлено, що необхідною умовою підвищення ефективності підготовки майбутнього вчителя є формування готовності студентів педагогічних навчальних закладів до професійної діяльності взагалі та до формування духовного здоров'я молодших школярів зокрема.

Поняття «підготовка» тісно пов'язане з поняттям «*готовність*». Якщо підготовку розглядати як динамічний процес, то готовність є кінцевим або проміжним результатом процесу підготовки. Аналізуючи психолого-педагогічну літературу з питання теорії та практики щодо загальнопедагогічної професійної підготовки вчителів (О. Абдуліна, Є. Барбіна, Ю. Бойчук, М. Васильєва, В. Гриньова, В. Євдокимов, І. Зязюн, Т. Ільїна, І. Колеснікова, Л. Кондрашова, Н. Кузьміна, В. Лозова, І. Прокопенко, І. Сергєєв, В. Сластьонін, А. Троцько та ін.), ми вважаємо за потрібне визначення того, у якому зв'язку знаходяться поняття *підготовка* та *готовність*.

Великий тлумачний словник української мови надає таке визначення поняття «готовність» – це такий, який зробив необхідне приготування до чого-небудь; знаходиться у стані, близькому до чого-небудь; заздалегідь продуманий, підготовлений, складений; уже склався, набув досвіду, досяг високої майстерності [36].

Питання готовності майбутнього педагога до професійної діяльності та різних її видів досліджувало широке коло науковців (М. Васильєва, К. Дурай-Новикова, З. Ісаєва, А. Капська, Л. Кондрашова, О. Коробкова, М. Коць, О. Кривильова, З. Левчук, А. Линенко, С. Литвиненко, А. Лозенко, В. Новікова, Л. Рибалко, А. Троцько, Л. Філімонюк, Т. Шестакова та інші) [34; 53; 76; 86; 93].

До визначення поняття готовності в наукових дослідженнях існують різні підходи. Так, М. Левітов пропонує розрізняти готовність тривалу і ситуативну. Тривала готовність формується заздалегідь, а ситуативна характеризується відносною стійкістю та підлягає впливу багатьох чинників, які виникають з особливостями кожної конкретної ситуації в діяльності [116].

Для нашого дослідження інтерес являє тривала готовність, яка формується заздалегідь, причому така готовність цікавить нас як стабільна якість, яка знаходить своє вираження в практичній діяльності. Це виходить із того, що формування духовного здоров'я молодших школярів є тривалим процесом і потребує від учителя постійної цілеспрямованої навчально-виховної роботи. Ситуативна готовність проявляється в характері педагогічної діяльності та визначається, головним чином, тривалою готовністю вчителя.

М. Д'яченко, Л. Кандибович [59] визначають готовність як вибірку прогноуючу активність особистості на стадії її підготовки до діяльності. Такий стан виникає з моменту визначення цілі на базі тих потреб і мотивів, які усвідомлюються. Далі йде розвиток готовності шляхом розробки та

виконання певного плану, настанов, загальних моделей дій, інакше кажучи, іде процес підготовки. Заключною стадією є закріплення виниклої готовності в предметних діях, які строго відповідають засобам і способам діяльності. Таким чином, готовність у своєму розвитку проходить три етапи:

I. Розуміння особистістю необхідності усунення протиріччя між реальним рівнем її готовності та ідеальним. Для досягнення поставленої мети розробляється план, настанови, моделюються намічені дії.

II. Розвиток готовності шляхом реалізації складеного плану, здійснення запрограмованих дій.

III. Закріплення готовності в практичній діяльності, здійснення якої раніше було важким і неможливим. Так можна визначити механізм розвитку готовності від низького рівня до вищого.

К. Дурай-Новакова [57] професійну готовність до педагогічної діяльності визначає як систему інтегруючих змінних, яка включає в себе властивості, якості, знання та навички особистості. Авторка вважає, що показниками готовності до педагогічної діяльності є: потреби та мотиви педагогічної діяльності, рівень знань про сутність професії; ступінь усвідомленої відповідальності за результати педагогічної діяльності; рівень мобілізації й активізації знань, умінь, навичок і професійно-значущих властивостей особистості; якість соціальних настанов на педагогічну діяльність, рівень стабільності професійних інтересів.

На основі даних показників К. Дурай-Новакова виділяє такі компоненти професійної готовності: як мотиваційний, емоційно-вольовий, операційно-дійовий, мобілізаційно-налаштовний.

Ураховуючи те, що питання про готовність особистості до виконання певного виду діяльності пов'язане також із низкою психологічних моментів, А. Мороз розглядає професійно-педагогічну готовність як синтез таких елементів: психологічна готовність; теоретична підготовленість до педагогічної діяльності; практична готовність до професії вчителя; ідейно-політична підготовка, світогляд і загальна культура вчителя; необхідний рівень педагогічних здібностей; професійно-педагогічна спрямованість особистості вчителя.

Л. Кондрашова, розглядаючи морально-психологічну готовність студентів до професійної діяльності як складну особистісну освіту, виділяє такі компоненти [10]: мотиваційний (професійні установи, інтереси, прагнення займатися педагогічною діяльністю); морально-орієнтовний (професійна етика, погляди, переконання, принципи діяльності); пізнавально-операційний (педагогічні здібності, дії, операції та прийоми успішної діяльності); емоційно-вольовий (тонус, цілеспрямованість, самовладання, стійкість, рішучість, самоконтроль, самокритичність); психофізичний (впевненість у своїх силах, здатність керувати собою та поведінкою інших, урівноваженість і витримка); оціночний (самооцінка професійної підготовки та відповідність вирішення педагогічних задач оптимальним педагогічним зразкам).

Поняття готовність досліджується також у працях психологів: Г. Голубєва [200], К. Платонова [200], С. Рубінштейна [221] та ін. Вони розглядали готовність як психічний стан людини, який характеризує ступінь підготовленості людини до праці, професійної діяльності. Аналогічний підхід має місце в дослідженнях інших авторів. Так, наприклад, Д. Узнадзе визначає готовність як специфічний стан людини, який виникає за наявності будь-якої потреби та ситуації її задоволення. При цьому механізм, який обумовлює налаштування особистості на поведінку в певній ситуації, є не що інше, як установка [248].

У свою чергу, Л. Разборова вважає, що готовність – це дійовий стан особистості в здатності до продуктивної реалізації отриманих знань, умінь, навичок, що дозволяє їй швидко орієнтуватися, продуктивно реалізувати прийняте рішення, створювати творчу атмосферу [214].

Отже, аналізуючи дослідження педагогів і психологів, можна зробити висновок, що багато авторів розглядають готовність до педагогічної діяльності як позитивне ставлення до праці вчителя, певний рівень володіння професійними знаннями, вміннями та навичками, педагогічними здібностями, психічний стан особистості, який характеризується ступенем підготовленості людини до професійної роботи.

Отже, поняття професійної готовності до педагогічної діяльності одночасно є характеристикою особистості та характеристикою діяльності. У зв'язку з цим готовність як систему можна поділити на підсистеми: тривала (як характеристика особистості); ситуативна (як характеристика педагогічної діяльності).

Тривала підсистема являє собою стійкий комплекс особистісних професійно значущих якостей. Вона діє постійно, виступаючи в якості істотної передумови регуляції педагогічної діяльності й визначає ситуативну підсистему, яка характеризує дії особистості залежно від конкретних завдань, умов і обставин.

Таким чином, досліджуючи питання про співвідношення понять «підготовка» та «готовність», можна стверджувати наступне: поняття підготовка і готовність не є між собою тотожними. Якщо підготовка розглядається як динамічний процес, то готовність означає кінцевий або проміжний результат процесу підготовки. Питання про визначення суті терміна «готовність» також неоднозначний. Він розуміється як: інтегративна освіта особистості (С. Манукова, С. Мусинов, Р. Пенькова, Л. Кондрашова); дійовий стан особистості (З. Бакшеева, Л. Разборова, Н. Левитов); цілеспрямоване вираження особистості (М. Д'яченко, Л. Кандилович, Є. Белозерцев, А. Мороз); інтегральна професійна якість (В. Ширинська, К. Дурай-Новакова).

Отже, сутність поняття готовність майбутнього вчителя до педагогічної діяльності розкривається по-різному й має різні підходи до його визначення. І саме спираючись на ці підходи ми дали загальну характеристику готовності

майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів.

Беручи до уваги наукові джерела (М. Дьяченко, І. Ісаєв, Л. Кандилович, К. М. Дурай-Новакова, Л. Кондрашова, Н. Кузьміна, Н. Левитов, А. Мороз, Л. Разборова, І. Сергєєв, В. Сластьонін та інші), вважаємо, **що готовність майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів** як важливий і необхідний складник професійної готовності майбутнього вчителя — це стійке особистісне утворення майбутнього вчителя, що характеризує його теоретичну та практичну підготовленість до формування духовного здоров'я молодших школярів.

Готовність майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів є одним із необхідних компонентів професійної підготовки педагога. Можна сказати, що загальнопедагогічна професійна підготовка без готовності до формування духовного здоров'я в наш час просто немислима.

У нашому дослідженні ми намагалися з'ясувати співвідношення понять «підготовка до формування духовного здоров'я» та «готовність до формування духовного здоров'я».

Аналіз літературних джерел показав, що підготовка майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів — це динамічний і тривалий процес отримання нових знань, формування й удосконалення певних умінь і навичок, які необхідні для виконання діяльності вчителя; а готовність вчителя до формування духовного здоров'я є кінцевим результатом процесу підготовки.

Стан готовності майбутнього педагога до формування духовного здоров'я молодших школярів може бути різним: довготривалим, заниженим, звичним, підвищеним, тимчасовим (М. Дьяченко, Л. Кандилович), продуктивним і малопродуктивним (Н. Кузьміна, І. Сергєєв).

Зрозуміло, що довготривала готовність, або стійке набуття певних професійних знань, умінь і навичок, і підвищена готовність, яка характеризується тим, що майбутній учитель спроможний творчо розвиватися у своїй подальшій роботі та бути здатним до рефлексії, тобто самостійно вдосконалювати свої професійно-значущі якості, а також усувати негативні, здатні забезпечити професіоналізм майбутнього вчителя. Продуктивна готовність визначається стовідсотковим досягненням майбутнім учителем певної мети в ході своєї роботи.

Але не менш вагоме значення мають інші стани (тимчасовий, звичний, занижений, малопродуктивний) готовності. Л. Філімонюк [253] тимчасову готовність розглядає як передстартовий стан до здійснення педагогічної діяльності й визначає продуктивність довготривалої готовності в конкретних обставинах. Звична готовність відбиває повсякденну діяльність особистості. Водночас вона є стартом у виконанні будь-якої діяльності, зокрема й професійної діяльності майбутнього вчителя. Занижена й малопродуктивна

готовність майбутнього педагога свідчить про термінову потребу в реалізації завдань професійної діяльності.

Науковці наголошують на досягненні у своїй професійній діяльності оптимального стану готовності, а саме: максимум функцій із найбільшою швидкістю реакцій, тривале збереження працездатності при максимальній витривалості, оперативність реагування на зовнішні впливи, стабільність і можливість відновлення оптимальних станів, середня активність емоційного збудження [58].

Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що готовність майбутнього вчителя до професійної діяльності розглядається як цілісна система.

В. Крутецький до структури професійно-значущих якостей особистості включає чотири підструктури: світогляд особистості; позитивне ставлення до педагогічної діяльності; педагогічні здібності; професійно-педагогічні знання, уміння, навички [112].

А. Асмолов зазначає, що в готовності як результаті підготовки можна виділити декілька компонентів, а саме: мотиваційний (переконання, погляди, відносини, мотиваційні установки на певну поведінку); компонент, який включає в себе операційні установки; особистий компонент (відчуття, інтелект і воля); змістовий (система знань) процесуальний (система вмінь і навичок) [9].

І. Ісаєв і В. Сластьонін до структури готовності педагога до професійної діяльності відносять два основних блоки: теоретичний та практичний. Теоретична готовність – це готовність до теоретичної діяльності, що, у свою чергу, виявляється в узагальненому вмінні педагогічно мислити, тобто мати аналітичні, прогностичні, проєктивні та рефлексивні вміння. Зміст практичної готовності педагога виражається в зовнішніх (предметних) уміннях, тобто в діях, що можна спостерігати. До них належать такі вміння, як: організаторські (мобілізаційні, інформаційні, розвивальні, орієнтаційні), комунікативні (перцептивні вміння, вміння педагогічного спілкування, вміння педагогічної техніки) та прикладні вміння [233].

С. Максименко визначив структуру готовності, на наш погляд, найбільш повно. Він виділяє такі аспекти готовності як: операційний (володіння певним набором способів дії, знань, умінь і навичок, а також можливості набуття нового досвіду в межах певної діяльності); мотиваційний (система спонукальних якостей щодо певної діяльності – мотиви пізнання, досягнення, самореалізації та ін.); соціально-психологічний (рівень зрілості комунікативної сфери особистості, уміння здійснювати колективну розподілену діяльність, підтримувати стосунки в колективі, уникати деструктивних конфліктів та ін.); психофізіологічний (готовність систем організму діяти в цьому напрямі). Кожний стан готовності до діяльності визначається сполученням різних чинників, що визначають різні рівні, аспекти готовності. Залежно від змісту діяльності та умов її здійснення провідним може стати один із таких аспектів [138].

Досліджуючи підготовку майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів, важливою вважаємо думку Е. Вайнера, який звернув увагу на низку положень у структурі готовності вчителя, де зазначається, що педагог повинен так здійснювати свою професійну діяльність, щоб не впливати негативно на здоров'я школярів. Так, у частині вимог до рівня підготовленості випускника педагогічного університету науковець визначив такі: володіння системою знань про взаємозв'язки фізичного, психічного і соціального здоров'я людини й суспільства; володіння організаційно-діяльнісними вміннями, необхідними для самоаналізу, розвитку своїх творчих здібностей і підвищення кваліфікації; усвідомлення здоров'я як цінності, володіння знаннями та вміннями щодо охорони здоров'я й безпеки життєдіяльності; уявлення про взаємодію організму та середовища, місце людини в еволюції Землі; володіння системою знань, умінь і навичок, що забезпечують збереження й зміцнення здоров'я, розвиток і вдосконалення психофізичних здібностей; володіння системою знань про людину як суб'єкта освітнього процесу, її вікових, індивідуально-типологічних особливостей; володіння знаннями про біологічну природу і цілісність організму людини; володіння знаннями про здоровий спосіб життя та його основоположні ознаки; володіння знаннями про профілактику і корекцію звичок, що шкодять здоров'ю [35].

Отже, враховуючи проведений вище аналіз, можна стверджувати, що готовність майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів включає в себе такі складові: психологічну готовність або мотиваційно-ціннісний компонент; науково-теоретичну готовність або знаннево-практичний (пізнавальний) компонент, який включає в себе професійні знання та практичну готовність (уміння та навички); готовність до рефлексії або рефлексивно-корегувальний компонент.

Зміст кожного з компонентів готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів визначається тими завданнями, які ставляться перед виконанням певного виду діяльності.

Результатом сформованості кожного з компонентів є стійке розуміння мотивів професійно-педагогічної діяльності та розвиток професійних знань, умінь і навичок студента, а результатом сформованості всіх компонентів є готовність майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів.

Розглянемо більш детально компоненти готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів.

Мотиваційно-ціннісний компонент

У сучасній школі багато робиться для формування в учнів позитивного ставлення до навчання. Проте інтерес до навчання від молодшої школи до середньої в певній мірі не збільшується і, головне, не завжди набуває в дітей форми осмисленого, активного, внутрішнього пізнавального інтересу, що необхідний для ефективної реалізації методичних прийомів, які використовує вчитель [145].

Мотивація учіння, як підкреслюють більшість дослідників проблеми мотивації (психологи, соціологи, дидакти), не може розглядатися безвідносно до віку людини, оскільки її особистісний розвиток має відбиток вікових особливостей, які необхідно враховувати: характер діяльності людини, особливості її мислення, коло запитів, інтересів, а також соціальні вияви [142].

Успішність професійно-педагогічної діяльності майбутнього педагога залежить, перш за все, від особистісної цілеспрямованості вчителя застосовувати свої знання, досвід, здібності в галузі формування духовного здоров'я молодших школярів; якщо він має мотиви, мету, потреби в професійному навчанні, у вдосконаленні, самовихованні, саморозвитку, ціннісні установки актуалізації в професійній діяльності. Ціннісно-мотиваційний компонент стимулює творчий прояв особи в професійній діяльності. Він припускає наявність інтересу до професійної діяльності, який характеризує потребу людини в знаннях, в оволодінні ефективними способами організації професійної діяльності. Також ціннісно-мотиваційний компонент включає мотиви здійснення педагогічної діяльності, спрямованість на передачу суми знань і розвиток особистості учнів.

Стійкість, глибина й широта професійних інтересів і педагогічних ідеалів визначається педагогічною спрямованістю. У ній знаходять своє відображення такі якості особистості вчителя, як позитивне ставлення, інтерес до своєї професії, бажання вдосконалювати себе в культурному відношенні та готувати себе до роботи з формування духовного здоров'я молодших школярів. Крім того, слід урахувати професійні якості, без яких неможливо формувати духовне здоров'я учнів. Це такі, як ерудиція, широкий кругозір, самостійність і критичність мислення [243].

Вступ дитини до школи – важлива подія в житті кожної дитини. Діти по-різному переживають її залежно від психологічної готовності вчитися у школі, відбуваються зміни в соціальному статусі дитини. Успіхи та невдачі дітей перебувають під постійним контролем учителя, батьків. На перший план в організації поведінки молодших школярів виступають вимоги школи, вчителя [233].

Навчальна діяльність не дана в готовій формі, вона повинна бути сформована. У побудові навчальної діяльності й полягає завдання початкової школи. Перш за все, дитину треба навчити навчатися. Мотив і зміст навчальної діяльності не співпадають, тому мотив поступово починає втрачати свою силу, він не працює інколи й до початку другого класу. Процес навчання повинен бути побудований так, щоб його мотив був пов'язаний з власним, внутрішнім змістом предмета засвоєння. При традиційних способах навчання формування пізнавальної мотивації може й не бути. Тому майбутній учитель повинен осмислювати та розуміти важливість своєї ролі в розвитку особистості учня. Він має взяти до уваги той факт, що виховання в сучасній школі пов'язано з певними труднощами.

Майбутній учитель повинен чітко ставити перед собою завдання – які саме характеристики мотивації слід формувати для виникнення нового – свідомого та цілеспрямованого – ставлення учня до внутрішнього боку навчання як суспільно корисної діяльності, до змісту своєї навчальної праці.

Мотивація виконує декілька функцій: пробуджує поведінку, спрямовує та організує її, надає їй особистісний сенс і значущість. Фактично мотиваційна сфера завжди складається з низки спонукань: ідеалів і ціннісних орієнтацій, мотивів, цілей, інтересів тощо. Ці спонукання виконують різну роль у загальній картині мотивації, на різних етапах розвитку навчальної діяльності набувають то більшого, то меншого впливового значення, тому знання їх допоможе вчителю більш диференційовано впливати на окремі моменти мотивації навчання школярів [146].

Вплив навколишнього світу на особистість учня може мати значну силу і носить негативний характер. Учитель повинен допомогти учням розібратися в явищах навколишнього світу, визначити своє ставлення до них.

За походженням будь-яка діяльність починається зі спонукань, усі вони, навіть біологічні за походженням, складаються у взаємозв'язку дитини з дорослим, і тому соціально зумовлені.

Потреба – це спрямованість активності дитини, психічний стан, який створює передумову діяльності [146].

Будь-якій дитині властива потреба в нових враженнях, яка переходить у ненаситну пізнавальну активність. Тому необхідно забезпечити перехід від потреби до діяльності. Учителю важко спеціально продумати питання про зміст навчальної діяльності, у якій реалізується потреба. Це, перш за все, залежить від вимог учителя в процесі навчальної діяльності [146].

Інший важливий аспект мотиваційної сфери – *мотив*, тобто спрямованість активності на предмет, внутрішній психічний стан дитини, який прямо пов'язаний з об'єктивними характеристиками предмета, на який спрямована активність. Якщо потреба характеризує готовність до діяльності, то наявність мотиву надає активності новий, більш діяльний характер. У навчанні мотивом є спрямованість учнів на окремі сторони навчального процесу. Мотив, який є більш адекватним до навчальної діяльності, є спрямованість школярів на оволодіння новими способами дій, бо саме це сприяє збагаченню суб'єкта навчальної діяльності. Якщо змінюється мотив, заради якого дитина вчиться, то це принципово перебудовує і сенс усієї її навчальної діяльності.

Але виникнення мотивів – це недостатня умова для ефективної навчальної діяльності, якщо в учнів не сформовано вміння самостійно ставити цілі в навчальній роботі. *Ціль* – це спрямованість активності на проміжний результат, який представляє етап досягнення предмета потреби [145].

Існує ще один бік мотиваційної сфери навчальної діяльності – *інтерес* до навчання. Щоб пробудити інтерес, за словами А. Леонтьєва, необхідно створити мотив, а потім відкрити школярам можливість знаходження цілі.

«Цікавий навчальний предмет – це і є навчальний предмет, який став «сферою цілей» учнів у зв'язку з тим чи іншим мотивом, який його спонукає» [127].

Але в процесі навчальної діяльності всі спонукання різняться за змістом – пізнавальні та соціальні. Так, пізнавальні спрямовані на різні боки навчальної діяльності: на отримання нових знань, на оволодіння способами дій, на вдосконалення своєї навчальної роботи. Соціальні мотиви – прагнення навчатися, щоб мати авторитет в оточуючих (учителів, батьків, товаришів) [145].

У навчальній діяльності важливо формувати в учнів спрямованість на процес, на способи своїх дій. Разом із цим у навчальній діяльності школяра завжди присутня орієнтація й на результат навчальних дій: мотивом його дій завжди служить успішний *результат*, який позитивно оцінюється дорослим.

Для ефективного формування мотивації навчання молодших школярів необхідно прагнути виховувати в єдності її соціальні та пізнавальні боки, процесуальні та результативні аспекти. Це сприяє становленню творчої мотивації, яка складається з оволодіння способами перетворення навколишньої дійсності та своєї діяльності [146].

Для того щоб відповідати новим вимогам до майбутнього вчителя початкової школи, педагогу слід прагнути стати дослідником, оволодіти не тільки системою наукових психологічних знань, але й різноманітними методами психологічного дослідження мотивації навчання.

Перш за все, учитель велику увагу повинен приділяти базовим знанням про духовність та мораль через спілкування, а також формуванню в дітей інтересу до духовних і моральних проблем, особистісному ставленню до них. Важливо націлювати дитину на співпереживання, співчуття, доброзичливе ставлення один до одного, взаємодопомогу тощо. Молодшого школяра необхідно націлити на подолання негативних поведінкових реакцій у стресових ситуаціях. У цьому віці вирішальне значення для дитини набуває суспільна значущість людських вчинків, їх внутрішній сенс і оцінка оточуючих людей, дорослими та однолітками.

У структурі особистісного компонента не менш важливе значення має усвідомлення й засвоєння майбутнім учителем *духовних цінностей*. Цінності сприяють усвідомленню сенсу життя, створюють підґрунтя для самоствердження людини як творчої особистості, визначають її життєву позицію за умови, що вони глибоко сприйняті особистістю як *ціннісні орієнтації*. У понятті «ціннісні орієнтації» відбивається весь комплекс світоглядних і моральних цінностей [26].

Однією з найгостріших проблем українського суспільства сьогодні є падіння рівня моралі, втрата духовних орієнтацій, нездатність людей до самопізнання, відсутність потреби в самовдосконаленні, саморозвитку. Розмірковуючи щодо кризи духовності, сучасні науковці вказують на зміну ціннісних орієнтацій сучасної молоді: від загальногуманістичних до

прагматичних, меркантильних. Утрачаються такі цінності, як добро, любов, краса, гідність, вірність.

У дослідженнях І. Беха знаходимо підтвердження цієї думки. Він гадає, що доросле співтовариство стало безвідповідально ставитися до дітей. Батьківське піклування здебільшого зводиться до споживацького рівня: одягнути, нагодувати. Для дітей не існує ефективно діючої системи моральних норм. Як наслідок, простежується зростання цинізму, егоїзму, грубості, жорстокості.

Нинішні ціннісні пріоритети мають пов'язуватися з гуманістичною перебудовою всіх сфер життя суспільства. З цієї позиції основною освітньою проблемою виступає реалізація кожною людиною людяності як стосовно самої себе, так і світу в цілому. «Людяність — це джерело, мета і критерій істинності гуманістичного світогляду. Йдеться про особистісну якість людини, що має проявлятися у відповідальності за себе перед своєю совістю, у прагненні допомогти, а не нашкодити іншій людині, у свідомому виконанні обов'язку збереження людського життя і природи, яка залучається людством у свою життєдіяльність» [19].

У нашому розумінні цінності — це матеріальні об'єкти або ідеальні поняття, важливість і необхідність яких усвідомлюється окремими представниками соціуму або суспільством у цілому та характеризується прагненням зберегти їх, і, по можливості, примножити. Значущість тих чи інших предметів, речей, явищ, тієї чи іншої матеріальної або духовної цінності визначається ставленням особистості, групи людей або всього суспільства до цих об'єктів і явищ навколишнього світу.

Ціннісні відносини, які виникають у людини, розширюються в її свідомості, перетворюються в ціннісні орієнтації. У свою чергу, ціннісні орієнтації особистості залежать від особистих поглядів, життєвого досвіду людини, умов життя, оточення (родина, друзі, однолітки тощо), виховання та освіти. Спираючись на власну систему цінностей, людина визначається зі ставленням до самої себе та до інших, до об'єктів і явищ навколишнього світу, організовує та реалізує в подальшому житті індивідуальні моделі поведінки та діяльності.

Духовне здоров'я як цінність визначає діапазон можливостей, здібностей, нахилів людини, спрямованість її особистості.

В. Федотова визначає духовність як ціннісний зміст свідомості, рефлексивно представлену вибором домінуючих цінностей, що вона є особистісною характеристикою, суттєвою рисою якої є цілісність [252].

Проблема формування людяності, духовних цінностей широко досліджувалася й розроблялася багатьма науковцями-педагогами, зокрема В. Сухомлинським.

В. Сухомлинський вважав, що духовно-моральне виховання тісно пов'язане з навчанням, але в деякій мірі вони незалежні одне від одного. Людина може мати визнання, вміти працювати, але в плані духовності та моральності бути не розвиненою. Як зазначав великий педагог, основним

завданням учителя є зробити безцінні моральні багатства людства особистим здобутком кожної дитини [243]

Таким чином, *духовні цінності* – продукти духовної діяльності людей, підсумок складного процесу пізнання, результатом якого є знання про життя, людей, природу, культуру. Духовність тут виступає як частина життєдіяльності людини і як її здібність. Істинно духовне – тільки у свідомості, у мисленні людини, решта ж – результат діяльності людини, зафіксований у продуктах праці, у матеріальній, речовій формі [222]. Цінності створюються кожною людиною самотійно, а також засвоюються в готовому вигляді, на основі прочитаних книжок і чужого досвіду. Проте культура зберігає й передає цінності від покоління до покоління, від народу до народу, від суспільства до особистості. Передача ця і складає сутність виховання. «Якщо освіта є передача знань, а навчіння – передача умінь, то виховання – це прилучення до цінностей» [88]. Тому зміст навчання та виховання в школі зводиться саме до розуміння основ культури сприйняття духовних цінностей, до уміння прилучатися до основних знань, які накопичено людством. Освіта за своєю суттю є накопиченням знань через засвоєння духовних цінностей [51].

Отже, основними завданнями, які стоять перед учителем, щодо формування морально-духовних цінностей є: формування морально-духовних звичок, передусім звички поступитися власними інтересами, якщо треба віддати свої сили в ім'я добробуту іншої людини; виховання моральної звички в саморозумінні, емоційному переживанні й самооцінюванні власних учинків, особливо тих, які відображають ставлення до своїх рідних, близьких, праці; розвиток педагогічних основ духовно-моральних звичок та рис [252].

В аспекті формування морально-духовних цінностей критеріями вихованості дитини вважаються: життєрадісне світосприймання дитини; здатність бачити поруч із собою людину, брати близько до серця її радощі і горе, тривоги і хвилювання; віра в іншу людину; багате духовне життя у світі прекрасного [252]

Велике значення у формуванні духовного здоров'я молодших школярів відіграє створення позитивної мотивації процесу навчання. Це сприяє успіху дитини, допомагає створити емоційний комфорт. Ураховуючи вразливість дітей молодшого шкільного віку, процес навчання повинен проходити в комфортній атмосфері. Усе це запобігає стресам, неврозу, психотравматизму та виховує в дітей культуру праці [54].

Важливим аспектом у формуванні мотиваційної сфери молодшого школяра є *індивідуальні, особистісні якості* дитини. У своїй професійній діяльності майбутній учитель повинен спиратися на них, ураховуючи думку учня в процесі отримання знань і вмінь, та віднайти такі засоби, форми та методи своєї діяльності, які б розкривали індивідуальність і неповторність кожної дитини.

Мотиваційна сфера дитини молодшого шкільного віку дуже не стійка. У дитини до моменту приходу до школи зберігаються потреби приймати цілі дорослих. Проте така мотивація на навчальну діяльність не може підтримуватися тривалий час і поступово втрачає своє значення. Тому вчитель початкової школи повинен сформувати такі мотиви, які б сприяли розумінню в дитини, що її власна навчальна діяльність стає для неї сама по собі життєво важливою, яка є необхідною для подальшого навчання. Для цього зміст навчального матеріалу повинен бути доступним учням, повинен виходити з тих знань, які вже має дитина, і спиратися на них та на життєвий досвід дітей, але в той же час матеріал повинен бути достатньо складним і важким. Легкий, малозмістовний навчальний матеріал не буде сприяти виникненню й розвитку нових потреб [146].

Забезпечуючи позитивну мотивацію до збереження та зміцнення духовного здоров'я, необхідно використовувати в процесі навчання різні методи та прийоми. Ураховуючи те, що маленькі діти не можуть довго сидіти на одному місці, слід залучати їх до активної рухової діяльності. Діти молодшого шкільного віку із задоволенням перевтілюються у тварин, рослин, яких вони вивчають; працюють із книгою, займаються мистецтвом. А це, у свою чергу, допомагає розвивати уяву, емоційну сферу, активізує пізнавальну діяльність учнів, формує психічне й духовне здоров'я.

Отже, учіння молодших школярів полімотивоване: дитиною залежно від ситуації керують різні мотиви, але серед них є один найбільш істотний. Найціннішою виявляється мотивація учіння, яка зумовлюється пізнавальними потребами, інтересам до способів пізнання. О. Савченко називає деякі умови, які необхідно забезпечити для того, щоб сформувати повноцінну мотивацію школярів [223]: збагачення змісту особистісно орієнтованим цікавим матеріалом; утвердження справді гуманних стосунків з усіма учнями, повага до особистості дитини; задоволення потреби в спілкуванні з учителем і однокласниками; збагачення мислення інтелектуальними почуттями, формування адекватної самооцінки своїх можливостей; підтримання прагнення до саморозвитку і самовдосконалення; використання різних способів педагогічної підтримки; виховання відповідального ставлення до навчальної діяльності, почуття обов'язку.

Таким чином, спрямованість майбутнього вчителя на формування духовного здоров'я молодших школярів, на думку Ю. Лук'янової, передбачає сформованість сукупності властивостей і якостей, які можна подати таким чином: гуманістичний світогляд і ціннісні орієнтації, що дозволяють розглядати людину та її здоров'я як найвищі соціальні цінності; настанови на розуміння учня, проникнення в мотивацію його поведінки, розпізнання суттєвих рис особистості; настанови на ненасильницьку особистісно-професійну діяльність, на співробітництво й установлення педагогічно доцільних взаємин з учасниками педагогічного процесу (учнями, їхніми батьками, з колегами та ін.); свідоме ставлення та інтерес до здійснення

збереження здоров'я учнів у процесі навчання, мотивація на особистісно-професійне вдосконалення [134].

Знаннєво-практичний компонент

У сучасній педагогічній теорії система загальнопедагогічних знань учителя розглядається, по-перше, виходячи з функції самої педагогічної науки та, по-друге, із структури професійної діяльності вчителя. Це взаємозв'язок методологічних, науково-теоретичних і практичних знань (В. Гриньова, В. Євдокімов, В. Лозова, І. Прокопенко та ін.), поєднання науково-теоретичних і конструктивно-технічних, або нормативних, які регулюють діяльність учителя, знань (В. Краєвський), змістовних і операційних знань (М. Скаткін), єдність фундаментальних та інструментальних знань (С. Архангельський), теоретичних та практичних знань (Ю. Кулюткін) [1].

Таким чином, система знань учителя має подвійну спрямованість – методологічна основа професійної діяльності та безпосередньо інструмент практичних дій.

Формування духовного здоров'я молодших школярів вимагає від учителя засвоєння певних загальнопрофесійних і спеціальних знань: знання про сутність, структуру та зміст духовного здоров'я молодших школярів; знання особливостей формування духовного здоров'я в сучасних умовах; знання психолого-педагогічних основ формування духовного здоров'я молодших школярів.

Велике значення для успішного формування духовного здоров'я молодших школярів педагогом є особистісна орієнтованість при вивченні будь-яких предметів. Запорукою формування здорової особистості учня є взаєморозуміння, взаємоповага, толерантність, творче співробітництво всіх учасників навчального процесу.

Зупинимося на деяких групах знань детальніше.

Першочергове значення в професійно-педагогічній підготовці майбутнього вчителя щодо формування духовного здоров'я в дітей молодшого шкільного віку є усвідомлення ним суті духовного здоров'я, його структури та змісту. Духовні знання не тільки ведуть до певного виду діяльності, вони відображають загальну картину світу, загальні закони розвитку Природи та суспільства.

Ураховуючи те, що духовне здоров'я є багатогранним компонентом здоров'я в цілому, то процес його формування відбувається не тільки на уроках «Основи здоров'я», а й протягом усього шкільного дня. Це передбачає знання вчителя з різних галузей наук, а саме: педагогіки (проведення навчально-виховного процесу, вирішення педагогічних, науково-методичних і організаційно-управлінських завдань, знання методики виховної роботи, основ педагогічної майстерності, знання можливостей реалізації міжпредметних зв'язків, знання різних організаційних форм навчання, знання змісту та характеру роботи з планування, організації, управління, матеріального та технічного забезпечення навчальних занять на

рівні сучасних науково-педагогічних і методичних вимог, знання систем чинних підручників, навчальних і наочних посібників, технічних засобів навчання, змісту та принципів побудови чинних програм, підручників і наочних посібників, знання природи труднощів у засвоєнні інформації учнями та шляхів і засобів їх подолання, знання форм роботи з батьками); психології (знання основних теорій, законів, понять загальної, вікової та педагогічної психології, знання про індивідуально-психологічні особливості дітей саме молодшого шкільного віку, механізмів і сутності мислення, основ засвоєння знань, уяви, уявлення, здібностей, психології виховання, особистостей мотиваційної сфери школярів, знання методик вивчення особистості); валеології (знання про забезпечення розвитку здорової особистості з настановами на підтримання й розвиток власного здоров'я, підтримання в здоровому стані середовища свого існування); природознавства (природа має універсальний вплив на психіку будь-якої дитини, її розуміють усі, незалежно від національності, країни проживання, віри, екології (знання про екологічні особливості своєї місцевості, знання екологічних наслідків катастроф, знання форм і методів формування екологічної культури школярів); історії (оволодіння учнями загальнолюдськими цінностями краще відбувається, використовуючи історичний досвід свого народу); культурології (знання історії та тенденції розвитку культури, поняття про суть духовної, професійної та педагогічної культури, різноманітні підходи до визначення сутності культури, джерел її формування); естетики (знання можливостей мистецтва (музики, образотворчого мистецтва), літератури та розвитку особистості й формування естетичної культури та мистецтва учнями різного віку, знання основ естетики для виготовлення наочності та дидактичного матеріалу); етики (знання професійної етики, принципів, правил поведінки та етикету, знання проблем обов'язку, знання сутності моралі, моральності, моральних якостей громадянина, моральних стимулів діяльності, питань сімейної етики, знання проблем обов'язку) [26].

Ефективним засобом формування духовного здоров'я молодших школярів є уроки, які пов'язані з творчою діяльністю дітей, зокрема уроки етики, музики, художньої праці, позакласного читання тощо. Мистецтво та музика допомагають глибше пізнати життя, розвивають творчу активність.

Музика відкриває людині здатність до творчої реалізації та самовизначення у світі, досягнення гармонійної єдності зі світом. Музичне мистецтво має цінні ідеї та досвід виховання, який перевірений століттями. Знання цього досвіду та використання досягнень сучасного музикознавства допоможуть збагатити теоретичні основи та практику виховання. Виразні засоби національної музики сприяють розвитку моральних почуттів, глибокому осмисленню духовних уявлень, таких як дружба, співробітництво, взаємозбагачення. Б. Асаф'єв зазначив, що в музиці цінне не тільки те, що звучить, але й те, які думки вона народжує [8].

Так, О. Іонова відмітила, що силу сприятливого впливу мистецтва (музики, живопису, ліплення тощо) на здоров'я людини, її загальний стан, настроїв важко переоцінити. Переживання розмаїття образів, кольорів, звуків, форм, ритмів «очищують» від надлишкової емоційної напруги, знімають втому, допомагають позбутися страхів, фобічних реакцій, депресивних станів, знижують тривожність. Музичні композиції у сполученні з різними рухами запобігають гіподинамії, порушенням серцево-судинної системи, послабленню м'язів і кісток, формують красиву осанку. Арттерапія стимулює потребу у вираженні своїх почуттів, у комунікаціях з іншими людьми, прагнення до самопізнання та дослідження навколишнього світу. Отже, оздоровлення через мистецтво сприяє зміцненню й розвитку здоров'я людини, удосконаленню її духовних і фізичних сил. Окрім цього, як свідчать результати досліджень, у навчальних закладах із поглибленим викладанням мистецтва, зокрема музики, успішність учнів за всіма навчальними предметами набагато вища, ніж у інших закладах [80].

Не менш важливе значення має «трудотерапія» через працю, яка не лише пробуджує активність людини, формує вміння й навички в різних галузях людської діяльності, але й є ефективним засобом розвитку мислення й волі учня, дозволяє встановити гармонійні стосунки з людьми, краще орієнтуватися й розуміти навколишній світ [81].

Не менш важлива увага під час формування духовного здоров'я молодших школярів приділяється знанням про використання методів навчання, що ґрунтуються на активній участі всіх учнів у навчальному процесі, методів заохочення до навчальної діяльності, які дозволяють зорієнтувати учнів не лише на вибір здорового способу життя, а й активну, щоденну й поступальну їх дію за правилами й вимогами збереження життя й зміцнення здоров'я. Серед таких методів слід відзначити: методи стимулювання й мотивації навчально-пізнавальної діяльності (спрямовані на формування позитивних мотивів учіння, що стимулюють пізнавальну активність і самостійність учнів у збагаченні навчальною інформацією); методи формування пізнавальних інтересів учнів, серед яких метод створення ситуації новизни навчального матеріалу, метод опори на життєвий досвід учнів, метод створення відчуття успіху в навчанні, який сприяє зміцненню впевненості учнів у своїх силах, пробуджує почуття власної гідності, бажання вчитися; метод пізнавальних ігор, який базується на поєднанні ігрової та пізнавальної діяльності й сприяє створенню атмосфери емоційного піднесення, засвоєнню матеріалу за допомогою емоційно насиченої форми його відтворення. Такі методи розвивають імпровізацію, допомагають проявити творчі сили учнів. Виховне їх значення полягає в тому, що вони допомагають учневі подолати невпевненість, сприяють самоствердженню, найповнішому виявленню своїх сил і можливостей.

Отже, когнітивний компонент повинен забезпечити необхідну теоретичну готовність учителя до формування духовного здоров'я молодших школярів, вільне володіння вчителем навичками роботи з інформаційними

об'єктами, які відповідно впливають на навички вдосконалення професійних знань і умінь, знання міжпредметних зв'язків тощо. Рівень розвитку цього компонента визначається повнотою, глибиною, системністю знань учителя в його предметній галузі.

Формування знань не може бути самоціллю. Вони повинні бути заведені в систему, що створює необхідну передумову для отримання й застосування професійних умінь.

Складність, динамічність, багатобічність, творчий характер педагогічної діяльності в процесі формування духовного здоров'я молодших школярів обумовлює необхідність свідомого й творчого застосування різноманітних прийомів і способів роботи, аналізу та пошуку оптимальних шляхів удосконалення навчально-виховного процесу з урахуванням конкретних умов, особливостей колективу дітей молодшого шкільного віку, індивідуальних особливостей учнів, рівня їх дошкільної підготовки. Усе це передбачає сформованість у майбутнього педагога певних педагогічних умінь із формування духовного здоров'я молодших школярів.

Як вважає О. Абдуліна, кожне педагогічне вміння розглядається як певна сукупність інтелектуальних і практичних дій, цілеспрямованих і взаємопов'язаних, які виконуються в певній послідовності. І хоча зміст кожного педагогічного вміння є відносно стійким, виконання кожної дії в практичній діяльності вчителя залежить від конкретних умов (особливостей класу, окремих учнів та ін.) і, отже, має творчий характер, що зумовлюється творчим характером педагогічної праці [1].

Аналіз психолого-педагогічної літератури показав (С. Кондратьєва, Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна, В. Сластьонін, Л. Спірін), що діяльність учителя спрямована на проектування, конструювання навчального процесу та його здійснення. Виходячи з того, що загальнопедагогічні вміння являють собою основу спеціальних умінь, а спеціальні, специфічні вміння є відображенням інтегральних, спираючись на структуру діяльності вчителя, то всі вміння, якими має оволодіти молодий учитель у процесі професійної підготовки для формування духовного здоров'я молодших школярів, можна поділити на: *гностичні* (уміння поширювати свої знання, вивчати досвід колег, аналізувати свій власний досвід або дослідження учнів, навчального процесу та результатів педагогічної діяльності); *проектувальні* (уміння, які пов'язані з аналізом власної діяльності та проектуванням навчально-виховного процесу); *конструктивні* (уміння відбирати та розробляти композиції змісту інформації); *комунікативні* (уміння, які необхідні для взаємодії та впливу в динаміці педагогічного процесу і які є умовою забезпечення передачі інформації в процесі педагогічного спілкування); *організаторські* (уміння організовувати свою діяльність і діяльність учнів відповідно до поставлених цілей). Усі ці компоненти не тільки взаємопов'язані між собою, але іноді й досить сильно перетинаються. Усі компоненти педагогічної діяльності утворюють цілісну динамічну структуру,

в якій одні компоненти відіграють провідну роль, інші – другорядну, підпорядковану [115; 272].

У становленні майбутнього вчителя початкових класів головну роль відіграють *гностичні уміння*, які являють собою своєрідний стрижень усіх вищеназваних. Він включає в себе вивчення й аналіз особливостей процесу та результатів особистої діяльності, вивчення й аналіз діяльності та здатності впливу на інших людей з урахуванням їх вікових і типологічних особливостей.

Вивчення дитини – основа розуміння її внутрішнього світу. Воно дає вчителю можливість пояснити причини поведінки, побачити шляхи вдосконалення виховання та навчання. Об'єктом вивчення має бути також родина. Учителю необхідно знати виховні можливості родини, ставлення батьків до виховання дитини, міру участі обох батьків та інших членів родини, особливості родинного мікроклімату, для того щоб на основі цього будувати власну діяльність із формування духовного здоров'я дітей.

Гностичні вміння являють собою вміння, за допомогою яких учитель вивчає дитину (її вікові, індивідуальні особливості, особистісні якості, взаємовідносини з однолітками, дорослими, ступінь емоційного благополуччя та ін.), колектив у цілому.

Гностичні вміння педагога – це вміння: добувати нові знання з різних джерел, із дослідження власної діяльності; самостійно працювати з різними джерелами інформації; виділяти головне, істотне при відборі та побудові навчального матеріалу та його викладення; аналізувати педагогічні ситуації, формулювати педагогічні задачі; добувати нові знання, які необхідні для їх продуктивного вирішення, аналізувати розв'язання та результати, зіставляти результат, який шукали, і реальний; логічно міркувати та проводити логічні обчислення; здійснювати пошукову, евристичну діяльність; вивчати, узагальнювати та впроваджувати передовий досвід [115].

Багато цінного в пізнанні учнів та їх родин педагогу дають цілеспрямовані спостереження, бесіди, розповіді батьків, дітей (про режим дня, про домашню працю, про читання книг тощо), відвідування родини, об'єднанні свята, трудова діяльність дітей, учителів і батьків.

Гностичні вміння тісно пов'язані з процесами сприйняття (перцепцією) та базуються на перцептивних уміннях, тобто вміннях учителя спостерігати, підмічати помилки при виконанні учнями вправ.

Володіння гностичними вміннями допомагає вчителю у процесі вивчення передового педагогічного досвіду, який безпосередньо спостерігається або публікується у виданнях, з метою запозичення методів, прийомів освітньої роботи.

На думку Н. Кузьміної, В. Сластьоніна та інших дослідників педагогічний процес не може ефективно здійснюватися без аналізу та оцінки конкретних умов його організації, глибокого вивчення особливостей поведінки дитини та розвитку дитячого колективу.

Отже, до складу гностичних входять уміння: спостерігати, аналізувати й оцінювати діяльність дітей і вчителя; діагностувати рівень розвитку, виховання та навчання молодших школярів; оцінювати методичне забезпечення педагогічного процесу; робити висновки, вносити конкретні пропозиції з його вдосконалення.

Проектувальні вміння – планування курсів, які вивчають у початковій школі в передбаченні можливих труднощів із боку учнів при засвоєнні їх, у знаходженні методів і методичних прийомів, які необхідні для подолання труднощів учнями, у визначенні найбільш раціональних видів діяльності учнів, які сприяють успішному оволодінню знаннями, уміннями та навичками, в умінні корегувати свою діяльність, виходячи з реакції молодших школярів на викладання, у виборі ілюстративного матеріалу, у диференціації підходу при навчанні учнів.

Проектувальні вміння дозволяють педагогу розробляти проект освітньо-виховної роботи, тобто, по-перше, перекладати на педагогічну мову цілі навчання й виховання в процесі вивчення курсу «Основи здоров'я», їх максимальну конкретизацію та обґрунтування способів їх поетапної реалізації; значення зв'язку цього курсу з іншими предметами, які вивчаються в початковій школі; по-друге, визначати зміст і види діяльності, здійснення яких учнями забезпечить розвиток якостей і станів, що прогнозуються. При цьому важливо передбачити сполучення різних видів діяльності й проведення спеціальних заходів відповідно до поставлених завдань. Плани освітньо-виховної роботи можуть бути перспективними та оперативними (до останніх відносяться плани уроків і виховних заходів) [82].

Проектувальні вміння включають у себе: здійснення перспективного планування стратегічних, тактичних і оперативних завдань і способів їх вирішення; передбачення можливих варіантів вирішення системи педагогічних задач протягом усього навчального часу, на який ведеться планування; намічати результати, які необхідно досягти по закінченні виконання тієї чи іншої роботи; навчити учнів ставити та реалізовувати цілі самостійної роботи; намічати ціль навчальної роботи, планувати її досягнення, передбачувати можливі труднощі; проектувати зміст навчальних предметів; проектувати власну педагогічну діяльність [115].

Проектувальні вміння вбачають: переведення мети і змісту освіти й виховання в конкретні педагогічні завдання; урахування у визначенні педагогічних завдань і відборі змісту діяльності учнів їх потреб і інтересів у процесі формування духовного здоров'я, можливостей матеріальної бази, свого досвіду й особистісно-ділових якостей; визначення комплексу домінуючих і другорядних завдань для кожного етапу формування духовного здоров'я молодших школярів; відбір видів діяльності, адекватних поставленим завданням, планування системи спільних творчих справ; планування індивідуальної роботи з учнями з метою подолання наявних недоліків у розвитку їхніх здібностей, творчих сил і обдарувань; відбір

змісту, форм, методів і засобів формування духовного здоров'я в їх оптимальному сполученні; планування системи прийомів стимулювання активності учнів і стримування негативних виявлень у їхній поведінці; планування розвитку виховного середовища та зв'язків із батьками й громадськістю [234].

Усе це має важливе значення у формуванні духовного здоров'я молодших школярів. Це багатомірний феномен, який формується протягом шкільного дня у процесі вивчення всіх навчальних предметів. Але провідним є курс «Основи здоров'я», метою якого є формування в учнів свідомого ставлення до свого здоров'я, оволодіння життєвими навичками здорового способу життя та безпечної для здоров'я поведінки.

У ході професійної діяльності вчитель повинен, перш за все, залучити дітей у різні види навчальної діяльності, щоб діти були її активними учасниками. А це, у свою чергу, передбачає не тільки передачу навчальної інформації учням, а й створення позитивної мотивації на її отримання в дітей.

Конструктивні вміння діяльності майбутнього вчителя відзначаються: відбором і розробкою композиції змісту інформації; проектуванням діяльності учня, у процесі якої необхідна інформація з формування духовного здоров'я буде засвоєна максимально ефективно; проектуванням власної майбутньої діяльності. У зв'язку з цим учитель повинен уміти: відбирати матеріал для заняття, урахувуючи вікові особливості дітей молодшого шкільного віку, виділяти вузлові поняття та закономірності в ньому, знаходити правильне співвідношення фактичного й теоретичного матеріалу на даному занятті, приділяючи значну увагу практичній діяльності, у якій учні мають бути активними учасниками, планувати логічні переходи від одного етапу занять до іншого, розташувати теоретичний матеріал від легкого до більш складного, програвати різні варіанти побудови занять в умовах чинної навчальної програми, певного часу, протягом якого повинна бути розв'язана конкретна задача, відбирати форми організації, методи та засоби навчання, робити висновки з даної теми, спираючись на зв'язок із життям, та здійснити перехід до наступної, композиційно будувати заняття, які не схожі одне на одне [115].

Навчання не повинно зводитися тільки до процесу передачі учням певної суми повідомлень, які передбачені програмою, воно має бути націлене на формування особистості учня (його світогляду, духовності, загального розвитку, творчих здібностей, пізнавальної самостійності, взаємоповаги, взаєморозуміння тощо). Учитель повинен уміти визначати чітко виражену конкретну ціль кожного заняття, а разом із цим засоби та методи, якими він буде користуватися для успішного формування духовного здоров'я. Усе це допомагає підтримувати інтерес до навчання в молодших школярів, а значить і успішність формування певних знань і вмінь.

Для здійснення своїх цілей і завдань учитель повинен володіти *організаторськими вміннями*, які реалізуються через організацію інформації

в процесі її повідомлення учням і організацію різних видів діяльності учнів таким чином, щоб результати відповідали цілям системи власної діяльності та проведення її в процесі взаємодії з учнями. Взаємодія передбачає об'єднання, інтеграцію членів взаємодіючої групи та вплив на групу педагога-організатора, який забезпечує цю інтеграцію. Інтеграція являє собою організаторську діяльність, яка спрямована на врахування, контроль, установаження індивідуальної відповідальності та ін.

У зв'язку з цим учитель повинен уміти планувати свій час, організовувати індивідуальну роботу дитини, колективну діяльність учнів, здійснювати взаємодію з учнями в навчальній роботі.

Таким чином, організаторські вміння – це вміння: організовувати групову та індивідуальну роботу учнів з урахуванням усіх чинників; організовувати індивідуальні та проводити ділові навчальні ігри, дискусії, тренінги; керувати психічним станом учнів на навчальних заняттях; діагностувати пізнавальні можливості та результати пізнавальної діяльності; оцінювати результати навчальної роботи, відповідність досягнутого рівня нормативному; організовувати засвоєння навчального матеріалу відповідно до програмних вимог і потенційних можливостей учнів; здійснювати корекцію навчальної діяльності.

Така діяльність вимагає сформованості в педагога організаторських умінь, які спрямовані на управління діяльністю учнів, є стрижнем його діяльності, оскільки завдяки цьому учень виступає як рівноправний суб'єкт діяльності, взаємодіє з навколишнім світом як носій власної свідомості, власної волі й певного ставлення до оточення [234].

Процес становлення особистісного розвитку молодших школярів не є ізольованим. Він тісно пов'язаний з його соціальним і загальнопсихічним розвитком. У процесі становлення особистості в результаті взаємодії емоцій, почуттів, моральних знань, навичок і звичок виникають специфічні для морального, а значить, і духовного, формування найважливіші особистісні новоутворення. Засвоєння молодшим школярем моральних взаємин передбачає певний ступінь розвитку в нього довільності, самооцінки, мотиваційної та емоційної сфер.

Тому сформованість організаторських умінь дозволяє вчителю максимально сприяти розвитку в учнів впевненості у своїх силах, відкритості, гуманності, що є запорукою формування їх духовного здоров'я. Дуже важливим є вміння так організувати навчально-виховний процес, щоб учень сам виступав у ньому як активний суб'єкт певних моральних стосунків і вчинків, оскільки тільки так можливе його особистісне зростання, при цьому, щоб ці ситуації були особистісно значущими для дитини та емоційно нею переживалися.

Успіх навчальної роботи у формуванні духовного здоров'я молодших школярів пов'язаний з використанням емоційного чинника, активізацією пізнавального інтересу та пізнавальної активності, емоційної сприйнятливості, створення позитивного емоційного клімату в шкільному

педагогічному середовищі. Природна здатність сприймати справедливість уможливорює знаходження учнем приводу для роздумів про прагнення, відчуття й емоції. Тому оволодіння знаннями, формування поглядів і переконань можливе за умови доброзичливого і сприйнятливого емоційного стану [104].

Майбутній учитель повинен уміти так організувати навчально-виховний процес, щоб він відповідав емоційному стану, інтелектуальним і духовним якостям учнів. Навчальна інформація має пробуджувати емоції і відчуття в учнів [104].

Формуючи духовне здоров'я молодших школярів, слід зауважити, що цей процес відбувається не тільки на уроці, а й у позаурочний та в позакласний час. Однією з навчальних форм, які було б доцільно використовувати, є уроки-екскурсії. Контакт із природою дає можливість виховати у школярів відчуття дбайливого ставлення до навколишнього середовища, до природних надбань. Адже коли людина набула вміння спостерігати, досліджувати все, що її оточує, це навчить її любити рідний край, свою Батьківщину.

Майбутній учитель повинен мати певні організаторські вміння, які спрямовані на організацію стосунків школярів з дорослими, ровесниками, товаришами та іншими людьми, щоб у них була втілена модель тих моральних якостей, якими вони повинні оволодіти (співчуття, повага, відповідальність, турботливість про інших тощо).

Важливе значення для формування духовного здоров'я під час організації навчально-виховного процесу є інтерактивні методи навчання, які сприяють організації співробітництва учня з педагогом і однолітками, забезпечують ефективну суб'єкт-суб'єктну взаємодію учасників педагогічного процесу, відкривають для учнів можливості встановлення чуйних, відданих взаємин, дозволяють реалізовувати природне прагнення кожного до спілкування, сприяють досягненню учнями високих результатів засвоєння знань та формування вмінь [203].

Інтерактивне навчання має своєю метою створити такі умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність. Воно ґрунтується на активній взаємодії всіх учнів, тобто це навчання в співпраці. Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне розв'язання проблемних ситуацій тощо.

З огляду на предмет нашого дослідження слід звернути увагу на чинники, які впливають на психологічний стан і здоров'я учнів.

Такими чинниками, які позитивно впливають на школярів, є: здатність до співчуття, емпатії; здатність до рефлексії; уміння володіти своїми емоціями, долати дистрес, швидко й результативно приводити себе в необхідний психофізіологічний стан: уміння ефективно слухати, управляти діалогом, підтримувати зворотний зв'язок із партнером; прояв пошукової активності; толерантність. До чинників, що негативно впливають на учнів,

відносяться: авторитарність, категоричність, безкомпромісність; нестриманість, запальність, роздратованість, імпульсивність; байдужість, емоційна холодність, дистанцьованість; недоброзичливість, ворожість [236].

Отже, досить важливе значення для майбутнього вчителя мають *комунікативні вміння*, які характеризуються стосунками в колективі та розглядаються у двох аспектах: взаємини по горизонталі (педагог – учень); взаємини по вертикалі (керівник педагогічної системи – партнер по діяльності).

Комунікативні вміння важливі тому, що учень може навчитися будь-чого, якщо він вирішує завдання сам. Вони необхідні вчителю для спонукання учнів до діяльності, до самостійного подолання труднощів у ній, для корегування діяльності – що правильно, а що і чому неправильно [237].

Загальнопедагогічні комунікативні вміння включають у себе: уміння вступати в позитивний емоційний контакт; встановлювати та підтримувати емоційний та діловий контакт; спонтанно спілкуватися; слухати та розуміти партнера по спілкуванню; взаємодіяти з партнером; адекватно сприймати настрій колективу; керувати увагою колективу [238].

До комунікативних умінь відносяться вміння будувати взаємодію учнів і вчителя залежно від цілей, змісту, форм організації, методів навчання; індивідуально впливати на учнів у ході фронтального викладення навчального матеріалу; встановлювати доброзичливі стосунки з учнями; виробляти єдину думку про правильний вибір дії, поведінки; мотивувати учасників процесу до майбутньої діяльності.

У психолого-педагогічній літературі комунікативні вміння розглядаються як вміння вербального спілкування та вміння педагогічної техніки – перцептивні вміння.

Зокрема, *перцептивні* вміння як здатність сприймання, розуміння іншої людини дозволяють педагогу: глибоко проникати у природу людини, визначати її індивідуальні особливості, тип темпераменту, характеру, внутрішній стан особистості; адекватно сприймати та інтерпретувати інформацію від співбесідника; бачити головне в іншій людині, визначати її ставлення до моральних цінностей; протистояти стереотипам сприйняття людини [25].

Успішне керування педагогічним спілкуванням до сприйняття інформації вимагає умінь: розподіляти увагу та підтримувати її стійкість; вибирати стосовно до класу та окремих учнів найбільш оптимальний спосіб поведінки та спілкування, який би забезпечував готовність до сприйняття інформації, допомагав знімати психологічний бар'єр віку та досвіду, наближував учня до вчителя; аналізувати вчинки вихованців, бачити за ними мотиви, якими вони керуються, визначати їх поведінку в різних ситуаціях; створювати досвід емоційних переживань учнів, забезпечувати атмосферу благополуччя в класі [234].

Формуючи духовне здоров'я молодших школярів, майбутній учитель повинен володіти уміннями впливу на психологічний стан і здоров'я учнів у цілому.

Таким чином, важливе значення для майбутнього вчителя в ході встановлення зворотного зв'язку в процесі спілкування мають *емпатійні* процеси, які виникають під час взаємодії педагога та учнів. Емоційний обернений зв'язок досягається через уміння за поведінкою учнів, за їх очима та обличчями розуміти загальний психологічний настрій класу; відчувати в процесі спілкування настання моменту зміни в емоційному стані учнів, їх готовність працювати; своєчасно бачити виключення окремих учнів із загальної діяльності [234].

Здатність до співпереживання не тільки підвищує адекватність сприйняття «іншого», але й веде до встановлення ефективних, позитивних взаємовідносин з учнями. За визначенням В. Журавльова, емпатія – це здатність емоційно сприймати іншу людину, проникнути в її внутрішній світ, прийняти її з усіма її думками та почуттями [67].

Значимість учителя в школі залежить не лише від знання ним свого предмета, якості його викладання, але й від його особистості, багатства внутрішнього світу, професійної позиції в процесі навчання та спілкування з дітьми. К. Вентцель вважав завданням істинного вчителя допомогти «молодій душі дозріти й народитися для вільного самостійного життя». Цього завдання вчитель «не досягне ніякими уроками, а лише особистим вільним духовним спілкуванням, за якого вчитель і учень тісно зливаються воедино, у єдиному спільному і пристрасному пошуку істини, краси і добра» [40]. У цій взаємодії значущим є не лише знання предмета, техніка викладання, але й емоційний настрій вчителя, його здатність розуміти учня, стимулювати власним прикладом його потреби в особистісному зростанні, у збагаченні внутрішнього світу [104].

Вагоме значення у формуванні духовного здоров'я відіграє ставлення вчителя до самого себе, оскільки вчитель – це друга людина після батьків, на яку прагне бути схожою майже кожна дитина в молодшому шкільному віці. Він має володіти вмінням одягатися, слідувати за своєю зовнішністю, поставою.

Культура зовнішнього вигляду формується з раннього віку, а потім здійснюється процес її розвитку, вдосконалення. Майбутній учитель повинен добре усвідомлювати, що його зовнішність «працює на педагогічний процес», що необхідно контролювати себе в цьому плані постійно, поки не з'явиться звичка завжди гарно виглядати, мати свій неповторний стиль, образ [48].

Імідж – образ, який складається не тільки із зовнішнього вигляду (одяг, прикраси, зачіска, макіяж), але й з уміння користуватися парфумами, говорити, рухатися, постави, ходи тощо. Усе це створює образ людини. Тому імідж – це обов'язок кожної людини, яка себе поважає, а тим більше – учителя [51]

Разом з тим вчителеві недостатньо лише знати вимоги до своєї зовнішності, треба й уміти її створити. Найголовніше, щоб учні побачили впевненість учителя у собі.

Оскільки вчитель постає перед учнями як носій моральних вимог, вони, в свою чергу, висувають вимоги до нього, бажаючи бачити в ньому приклад для наслідування.

Особистість учителя, його характер, система його взаємини є для учнів прикладом, взірцем для наслідування, причому цей взірець не має бути пасивним. Педагогічні вимоги виконуються дітьми тільки за умови, якщо вони одночасно є вимогами вчителя до самого себе. Учитель оцінює знання та вчинки учнів і тим самим сприяє формуванню в них самооцінки. Але учні теж оцінюють учителя. Особливу увагу учні приділяють справедливості вимог учителя, його педагогічному такту.

Кожний процес навчання та виховання молодших школярів починається з висування вимог і не може здійснюватися без них. Вони є свого роду «підпорками» для учнів у процесі їх розвитку. Невимогливого вчителя учні не поважають. Водночас вимоги вчителя приймаються учнями тільки в тому випадку, коли вони бачать опору цим вимогам в його особистості та характері самого вчителя. Ось чому вимогливість учителя до себе та інших як риса характеру стає важливою умовою успішності педагогічної діяльності [115].

У формуванні духовного здоров'я молодших школярів велику роль відіграє слово вчителя. Підтвердження тому знаходиться у таких постулатах [104]:

- «той, хто говорить, змінює стиль і спосіб, вчитель створює емоційно-психологічний клімат, формує особистість учня»;
- «у діалозі народжується істина» (учням не пропонуються готові знання, вони залучаються до пошуку істини через діалог, дискусію, у колективному розумовому процесі доходять певних висновків);
- «у мовленні вдосконалюється вся людина» (за допомогою слова, стилю мови, її виразності збагачується особистість учня, змінюється стиль і спосіб його життя).

Слово вчителя допомагає гармонізувати інтелектуальний і емоційний аспекти в навчанні. М. Сперанський вважав особу вчителя, одним із дієвих засобів впливу на душі та емоційний світ учнів. А Ф. Фенелон рекомендував: «Знаходьте всі засоби, щоб зробити для вихованця приємним усе, що ви від нього вимагаєте. Не наводьте на себе без крайньої потреби, грізний і суворий вигляд, який змушує дитя трепетати, — ви не зробите його більш розсудливим» [4].

Отже, сформованість комунікативних умінь має велике значення для формування духовного здоров'я молодших школярів.

Загалом, формуючи духовне здоров'я молодших школярів, учитель повинен проводити постійний аналіз і осмислення своєї діяльності, що вимагає від нього сформованості аналітичного компонента готовності.

Рефлексивно-корегувальний компонент

Професійно-педагогічна діяльність у сучасній школі характеризується новими рисами – участю педагогів в організації та проведенні дослідно-експериментальної роботи, дисемінацією інноваційного досвіду, проектувальною діяльністю. Кожен педагог повинен бути адаптованим до змін у професійній діяльності, володіти сформованою здатністю розуміння самого себе та навколишнього середовища, бути готовим до постійної самоосвіти та практичної діяльності. У зв'язку з цим слід зазначити, що важливим і необхідним компонентом у структурі педагогічної готовності є *рефлексія* як пізнання й аналіз педагогом явищ власної свідомості та діяльності, інакше кажучи, погляд на власну думку та дію з іншого боку [198].

У психолого-педагогічній літературі *рефлексія* розглядається як «внутрішня психічна діяльність людини, спрямована на осмислення своїх власних дій та станів; самопізнання людиною свого духовного світу»[25].

Здатність до професійно-педагогічної рефлексії визначається як сукупність таких умінь, як уміння переходити із простору розумової або організаційної діяльності у простір виділення, аналізу та проектування способу цієї професійної діяльності; уміння фіксувати результати аналізу у власних схемах та уявленнях, а зміну цих схем та уявлень (перепроєктування) робити змістом власної професійної діяльності [75].

В. Сластьонін стверджує, що зміст рефлексії відмінний на різних етапах педагогічної діяльності. Отже, зміст кожного наступного етапу рефлексії визначається її результатом на попередньому етапі.

Педагогічна рефлексія як аналіз педагогічної діяльності допомагає педагогу подивитися на свою працю з позиції іншої людини, розвинути відповідне ставлення до неї, посісти позицію поза нею, над нею з метою вироблення судження про неї. Педагогічна рефлексія визначає ставлення педагога до самого себе як до суб'єкта професійної діяльності, передбачення себе в різних педагогічних ситуаціях. Здатність порівнювати, співставляти власне бачення себе з оцінками інших учасників взаємодії допомагає педагогу усвідомити те, яким він є в дійсності, як сприймається й оцінюється іншими людьми. Педагогічна рефлексія – це не просто знання і розуміння педагогом самого себе, але й з'ясування того, наскільки й як інші (учні, колеги, батьки) знають і розуміють його, його особистісні властивості, емоційні реакції, когнітивні уявлення тощо [134].

Виділення рефлексивних умінь із низки серед інших умінь, якими повинен володіти вчитель, обумовлено цілою низкою причин. Перш за все тим, що аналіз результатів педагогічної діяльності без ретельного аналізу умов їх отримання не може вважатися нормою. Добре відомо, що високі результати в педагогічній діяльності можуть бути отримані як за рахунок істотного збільшення часу на вирішення навчально-виховних завдань, так і за рахунок перевантаження учнів і вчителів. Для педагога важливо встановити, у якій мірі як позитивні, так і негативні результати є слідством його

діяльності. Звідси виникає необхідність в аналізі власної діяльності, який вимагає певних умінь аналізувати: правильність постановки цілей, їх «переведення» в конкретні задачі та адекватність комплексу домінуючих і підрядних завдань, які вирішувались, вихідним умовам; стан змісту діяльності вихованців заданням, які були поставлені; ефективність методів, прийомів і засобів педагогічної діяльності, які були застосовані; відповідність тих форм, які використовувались, віковим особливостям учнів, змісту матеріалу; причини успіхів і невдач, помилок і ускладнень у ході реалізації поставлених завдань навчання та виховання; досвід своєї діяльності в його цілісності та відповідності до критеріїв і рекомендацій, які вироблені наукою [234].

Рефлексивними вміннями вчителів початкових класів, які сприяють здійсненню ними успішної навчально-виховної роботи, є: уміння вирішувати професійну проблему різними способами: чим більше ідей, тим легше проникнути в суть проблеми; уміння моделювати різні результати розв'язання професійної проблеми; уміння інтуїтивно відчувати протиріччя, які виникають у ході розв'язання професійної проблеми; уміння вибрати оптимальний спосіб та результат вирішення професійної проблеми, спираючись на інтуїцію й аналіз усіх «за» і «проти»; уміння своєчасно виявляти помилки та ліквідувати їх (у дитячому колективі, особливо дітей молодшого шкільного віку; при виявленні помилки вчителю слід не відкладати її на потім, а усунути її відразу, тому що одна незначна невирішена помилка може призвести до інших, які посилять подальший хід розв'язання і призведуть до небажаного результату); уміння аналізувати свої дії; уміння проводити самоаналіз (дозволяє проникнути у свій внутрішній світ і крок за кроком підніматися по сходах духовного сходження та пізнання, що дає можливість учителю бути в гармонії із самим собою та з навколишнім світом, допомагає усунути розбіжність між почуттями, думками, словами та діями) [225].

Постійний аналіз власної педагогічної діяльності вимагає від учителя розвиненої самосвідомості. Важливими показниками сформованості самосвідомості особистості є: самооцінка (критичне ставлення людини до власної діяльності, дій, здібностей, почуттів), самоаналіз (розумовий розподіл особистістю своїх станів, особливостей, дій, вчинків на окремі складники й установлення причинно-наслідкових зв'язків між цими складниками та всередині них), самопізнання (складний процес визначення особистістю своїх можливостей, здібностей, рівня розвитку необхідних якостей та реалізації творчого потенціалу в діяльності та поведінці), самоспостереження (спостереження людини за своїм внутрішнім станом, переживаннями, поведінкою, діяльністю; це безоціночна фіксація фактів, що накопичуються з актів самосприймання та самопочуття) [153; 25; 229].

Ю. Каптен визначає духовність як уміння досконало володіти рефлексією, керувати своєю психікою та розумом, бути господарем, а не рабом своїх думок і емоцій, писав: «....Духовність за своєю суттю є

пробудження внутрішньої дійсності нашої суті, нашої душі, – внутрішнє бажання пізнати, відчувати себе» [94].

Як зазначають психологи, засвоєння рефлексивних умінь сприяє гармонійному об'єднанню ліній особистості: те, що ми говоримо, те, як ми діємо, те, про що ми думаємо, те, у що ми віримо.

Несформованість рефлексивних умінь негативно впливає на процес формування духовного здоров'я молодших школярів. Якщо самооцінка вчителя завищена, то це відбивається на його спілкуванні з дітьми. Він агресивний, надмірно критичний у своїх оцінках, категоричний, упертий, прямолінійний. Учитель не має здібності до діалогічного спілкування, самоконтролю, співпереживання, співчуття, розуміння іншої людини [153].

Людям із неадекватно заниженою самооцінкою характерні відчуття самотності, безпорадність, м'якотілість, пристосовництво, лицемірство, залежність від думок інших, нестійкість в оцінках, внутрішня суперечливість [153].

Неадекватність самооцінки педагога також провокує проблемні ситуації, конфліктні стосунки з оточуючими людьми. Це стає перешкодою на шляху до формування духовного здоров'я. Особливо негативно це впливає на стосунки педагога з учнями, аж до нанесення психічних травм і виникнення в учнів дидактогеній (психічних травм, джерелом яких є педагог, його неповажне, упереджене ставлення до учня) [153].

Особистість, яка має адекватну самооцінку, як правило, характеризується гнучкістю, відсутністю категоричності, толерантністю, здатністю враховувати думки інших і їхні інтереси, що надто важливо для будь-якої професійної діяльності, а особливо для педагогічної, де об'єктом впливу є людина, котра розвивається. Людина з адекватною самооцінкою здатна зберігати рівновагу у важких і конфліктних ситуаціях, що є стимулом особистісного зростання – для підвищення почуття відповідальності, усвідомлення своєї значущості, розвитку саморегуляції (управління своїми емоціями, реакціями, поведінкою). Постійне культивування в собі такої внутрішньої стійкості дає нові імпульси для самовиховання та саморозвитку [153].

Отже, суть і зміст процесу формування рефлексивних умінь учителя початкових класів поєднує в собі принцип рефлексивного розвитку спеціаліста на різних рівнях – міжособистісному, міжгруповому, міжрольовому, між різними індивідуальними та загальнокультурними цінностями.

Отже, розглянуті структурні компоненти – мотиваційно-ціннісний компонент; знаннєво-практичний компонент, рефлексивно-корегувальний компонент готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів.

Духовне здоров'я майбутнього вчителя початкової школи є метою й результатом складного процесу його формування. Тому визначенням готовності майбутніх учителів до формування духовного здоров'я є

обґрунтування відповідних критеріїв, показників і рівнів сформованості досліджуваної якості.

У загальному розумінні діагностика – це особливий вид пізнання, який знаходиться між науковим знанням суті та визначенням одиничного явища. Результат такого пізнання – діагноз, тобто висновок про належність суті, яка виражена в одиничному встановленому наукою класі [66].

Поняття «педагогічна діагностика» було запропоноване К. Інгенкампом з аналогією з медичною та психологічною діагностикою в межах одного наукового проекту. Учений визначив педагогічну діагностику як засіб, який сприяє виявленню передумов, умов і результатів педагогічного процесу з метою його оптимізації [79].

У наш час існують різні підходи до визначення педагогічної діагностики. Так, І. Подласий розглядає педагогічну діагностику як «дослідницьку процедуру», яка спрямована на «прояснення» умов і обставин, у яких буде протікати педагогічний процес [202].

В. Загвязинський пропонує таке визначення педагогічної діагностики: «Процес і способи визначення ступеня розвитку особистісних якостей, важкість у навчанні, розвитку, спілкуванні, оволодінні професією, а також ефективності функціонування та розвитку психологічних систем, технологій, методик, педагогічних проектів» [69].

Н. Боритко під педагогічною діагностикою розуміє «діяльність із виявлення актуального стану та тенденцій індивідуально-особистісного розвитку суб'єктів педагогічної взаємодії, яка спрямована на керівництво якістю освітнього процесу» [28].

В. Максимов розглядає педагогічну діагностику як практику виявлення якості педагогічної діяльності, причин її успіхів або невдач [139].

Для ефективної реалізації функцій педагогічної діагностики необхідно визначити оціночно-критеріальний інструментарій діагностики готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів.

У психолого-педагогічній літературі розглядаються різні підходи до визначення критеріїв і показників ефективності та якості результатів навчально-виховного процесу. У вітчизняній літературі запропоновані різні критерії та показники сформованості компонентів діяльності, які представлено в працях О. Абдуліної, В. Белікова, В. Беспалько, П. Гальперіна, В. Сластьоніна, Н. Тализіної та інших учених. Загальними вимогами до визначення та обґрунтування критеріїв є те, що вони, по-перше, повинні відображати основні закономірності формування особистості; по-друге, сприяти встановленню зв'язків між всіма компонентами проблеми, що досліджується; по-третє, якісні показники повинні виступати в єдності з кількісними [16].

При визначенні критеріїв ми враховували те, що критерій (від грец. *kriterium* – засіб для судження) – це ознака, на базі якої відбувається оцінка, визначення або класифікація будь-чого, мірило оцінки [190]. Це ідеальний

зразок, що виражає вищий, найдосконаліший рівень сформованості будь-яких якостей особистості, порівняно з яким можна встановити ступінь відповідності [26].

Проте критерій – це багатогранна одиниця, і тому для більш розгорнутого її аналізу використовують дрібні одиниці виміру, які дозволяють відрізнити один рівень сформованості якості від іншого. Такими одиницями є *показники* – це дані, за якими можна визначати розвиток в процесі будь-чого [190]. Іншими словами, якщо критерій – це якість, властивості об'єкта, що вивчається, то показники – це міра сформованості того чи іншого критерію [89].

Існують загальні вимоги до визначення й обґрунтування критеріїв, а саме: вони повинні: бути простими й доступними для розуміння та використання, науково обґрунтованими й достатніми для того, щоб визначити якість і ступінь сформованості того чи іншого вміння, охоплювати специфіку та всі елементи структури явища, що вивчається; давати можливість якісно й кількісно оцінювати рівні розвитку процесу, що вивчається; за допомогою критеріїв мають встановлюватися зв'язки між усіма компонентами досліджуваної системи; критерії повинні бути розкриті через низку специфічних ознак, які відбивають усі структурні компоненти духовного здоров'я; критерії мають відбивати динаміку вимірювання якості в часі [26].

Проблема вимірювання системи особистісних якостей людини, а повною мірою і духовного світу особистості є надзвичайно складною як в теоретичній, так і в практичній площині. Духовні якості важко піддаються класифікації та вимірюванню, а деякі аспекти духовного світу людини, на думку багатьох учених, взагалі не піддаються кількісним вимірюванням, і педагогічний «механізм» їх визначення ще не розроблений. Індивідуальна різноманітність кожної особистості не дозволяє визначити абсолютно загальні для всіх суб'єктів критерії та показники духовного й культурного розвитку [26].

Проте, незважаючи на всі труднощі у визначенні критеріїв і показників сформованості готовності до формування духовного здоров'я, ця робота є важливою в цілісному процесі підготовки майбутнього вчителя початкової школи. Ці критерії та показники дозволяють виявити, на якій стадії професійної підготовки знаходиться студент, також вони дозволяють проектувати та прогнозувати процес формування готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів за допомогою різних методів і засобів.

Аналіз і вивчення педагогічних джерел показав, що існують декілька підходів до розуміння критеріїв готовності майбутніх учителів до педагогічної діяльності. Так, Ю. Бабанський рекомендує визначати ефективність навчально-виховного процесу за кількома критеріями, причому такі критерії в кожному випадку визначаються конкретно, і з ростом можливостей учнів і вчителів вони поступово ускладнюються. Один із

критеріїв завжди пов'язують з певними результатами навчання, а саме: досягнення реально можливого в даний період рівня успішності, вихованості та розвитку, але не нижче задовільного відповідно до прийнятих норм оцінок. Для того, щоб досягались оптимальні результати без перевантаження учнів і самих учителів, необхідно чітко обмежити витрати навчального часу. Звідси витікає другий критерій ефективності навчально-виховного процесу – додержання учнями та вчителями встановлених норм часу на навчальний процес [11].

А. Міщенко пропонує в якості критеріїв використовувати мотиваційну, теоретичну, практичну готовність і креативність [155].

Л. Іванова розглядає критерії сформованості готовності майбутніх учителів до педагогічної діяльності як взаємопов'язані компоненти: ціннісно-мотиваційний, когнітивний, організаційний, комунікаційний, діяльнісний, рефлексивний [78].

Критерії повинні вимірюватися певними показниками, які підлягають формалізації [18].

Визначення поняття «критерій» у науковій літературі напряду пов'язане з поняттям «показник», який розуміють як узагальнену характеристику властивостей об'єкта або процесу. При цьому розрізняють: якісні показники, які фіксують наявність чи відсутність будь-якої властивості, та кількісні показники, які фіксують міру вираженості, розвитку властивості. Іноді під показниками розуміють якісні або кількісні характеристики сформованості того або іншого критерію [136].

У тлумачному словнику українських слів показник трактується як свідчення, доказ, ознака чого-небудь.

Критерії та показники автори розглядають як інструмент, який забезпечує можливість перевірки теоретичних положень, але вважається, що критерії та якісні показники дають суб'єктивну характеристику досліджуваному явищу, а кількісні показники дають об'єктивну характеристику, даючи змогу виміряти його [134].

Отже, вивчення психолого-педагогічної літератури, беручи до уваги наші власні спостереження та дослідження, дозволяє нам говорити про важливість цілісного підходу до виявлення та оцінки готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів.

Для визначення критеріїв готовності майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів ми брали до уваги системне розуміння феномена здоров'я, визначення його структурних компонентів, розуміння духовного здоров'я як стану, як процесу та як результату засвоєння духовних цінностей, технологій у процесі професійно-творчої самореалізації особистості майбутнього вчителя.

Отже, ураховуючи думку багатьох педагогів щодо визначення критеріїв, ми звели їх до чотирьох основних, які обумовлюють мотиваційну, змістовну, діяльнісну й рефлексивну сферу.

Поділяючи думку багатьох учених, ми вважаємо, що практична діяльність є найвищим критерієм готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я, оскільки сприяє найбільш повному розвитку внутрішнього світу людини. Виходячи з цього, у розробці критеріїв та показників готовності майбутніх учителів, ми виходили з того, що об'єктивна складова критеріїв – практичні справи та вчинки студентів, а суб'єктивна – мотив цієї діяльності, у якому розкривається суть духовного здоров'я.

Отже, можемо запропонувати систему критеріїв, завдяки яким можна здійснити оцінку рівня готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів, а саме: особистісно-мотиваційний, знаннєвий, діяльнісний, аналітико-рефлексивний критерії.

Мотиваційно-особистісний критерій визначає наявність сформованості мотивації студентів на формування та збереження духовного здоров'я; сформованість стійкого інтересу до питань формування духовного здоров'я та його подальшого збереження; наявність і ступінь сформованості особистісних і професійних якостей у майбутнього вчителя; сформованість особистісної цілеспрямованості вчителя застосовувати свої знання, свій досвід, здібності у сфері формування духовного здоров'я молодших школярів; наявність потреби в професійному навчанні, удосконаленні, самовихованні, саморозвитку; ціннісні установки актуалізації в професійній діяльності; бажання удосконалювати себе в культурному відношенні та готувати себе до професійної діяльності з формування духовного здоров'я молодших школярів. Сформованість духовного здоров'я передбачає гуманний зміст мотивів особистості (потреба, ціль, ціннісні орієнтації, духовні цінності, емоції, ідеали). Мотивація формування духовного здоров'я передбачає формування морально-духовних звичок, передусім звички поступатися власними інтересами, якщо треба, віддати свої сили заради добробуту іншої людини; виховання моральної звички в саморозумінні, емоційному переживанні й самооцінюванні власних вчинків, особливо тих, які відображають ставлення до своїх рідних, близьких, праці.

Показниками характеру мотивації до формування духовного здоров'я було обрано ступінь сформованості стійких мотивів: *позитивна мотивація* (усвідомлена зацікавленість до проблеми формування духовного здоров'я, наявність бажання його підтримувати та зміцнювати, оволодіння професійними якостями в практичній діяльності з формування духовного здоров'я, творчий підхід до вирішення проблем формування духовного здоров'я); *нейтральна мотивація* (епізодична нестійка зацікавленість студентів до оволодіння окремими елементами щодо формування духовного здоров'я) і *негативна мотивація* (відсутність будь-яких мотивів професійно-педагогічної спрямованості на оволодіння знань, умінь і навичок формування духовного здоров'я).

Для того, щоб визначити сформованість стійких мотивів професійно-педагогічної діяльності можна використовувати анкетування, бесіди, опитування.

Серед показників рівнів пізнавального інтересу щодо питань формування духовного здоров'я ми обрали методику, запропоновану Г. Щукіною [275].

Нами виділено такі види стійкості пізнавального інтересу: *стійкий інтерес*, який характеризується активною зацікавленістю та прагненням до формування власного духовного здоров'я, його збереження та зміцнення, що пов'язано з переважанням внутрішніх стимулів над зовнішніми; *ситуативний інтерес*, коли інтерес до формування духовного здоров'я виникає в окремих ситуаціях і зникає разом із ними та пов'язаний із зовнішніми стимулами; *відсутність інтересу*, що характеризується явним небажанням студента займатися педагогічною діяльністю взагалі, зокрема формуванням духовного здоров'я.

Також особистісний критерій визначає сформованість особистісних і професійно значущих якостей майбутнього вчителя як результат його професійної діяльності та поведінки.

Професійно-особистісні якості вчителя – це сукупність соціально-психологічних утворень, яка має факторний вплив на професійний результат діяльності вчителя. При всій їх нескінченності та індивідуальній неповторності, спираючись на потенційно ціннісне ставлення до Людини, вони являють собою визначену систему активних відношень до цінностей професійно-педагогічного значення. Ці ціннісні відношення, виступаючи то як засіб, то як умова визнання Людини найвищою цінністю, складають картину загальної принципової готовності педагога до професійної роботи з дітьми на рівні сучасної гуманістичної культури [277.].

Найважливішою ознакою особистісного критерію є ставлення вчителя до дитини як до людини, переважне висування соціальної ролі дитини як людини на перше місце серед усіх його соціальних ролей. Учорашне ставлення до дитини передбачало сприймання її в ролі дитяти, маленької людини, що росте, яка ще не жила, але готується до життя і до майбутнього поважного визнання її особистості в суспільстві, і допускало неухвалене, авторитарне, деспотичне, адміністративно-наказове ставлення, яке виправдовувалося тим, що вихованець «поки що не людина, але майбутня людина» [277].

Практична реалізація гуманістичного ставлення до дитини здійснюється в процесі дійсної професійної діяльності педагога. Відповідальне ставлення до професійної діяльності реалізується через професійні зусилля, постійну орієнтацію вчителя на результативність своєї роботи, на якість продуктивності діяльності та примушує його постійно вимірювати свої дії з наслідками виховного характеру, будувати стратегію і тактику захисту щодо розвитку дитини [277].

Показниками визначення цього критерію є сформованість таких якостей особистості майбутнього вчителя початкових класів, як гуманність, емпатія, толерантність, чуйність, патріотизм, відповідальність, справедливість, володіння своїми емоціями, тактовність, вимогливість, повага тощо.

Когнітивно-процесуальний критерій характеризується засвоєнням майбутнім учителем певних загальнопрофесійних і спеціальних знань: знання з різних галузей наук, з огляду на багатогранність феномена духовне здоров'я; розуміння суті категорії «здоров'я» як багатомірного феномена, що поєднує в собі фізичну, соціальну, психічну, та духовну складову; знання про сутність, структуру та зміст духовного здоров'я молодших школярів; знання чинників і засобів гармонійного розвитку, збереження та зміцнення духовного здоров'я; знання особливостей формування духовного здоров'я в сучасних умовах; знання психолого-педагогічних основ формування духовного здоров'я молодших школярів, а також відображає сукупність практичних умінь і навичок майбутніх учителів, засвоєння яких необхідне для успішного формування духовного здоров'я молодших школярів.

Показниками сформованості загальнопрофесійних і спеціальних знань можна використовувати *повноту*, що визначається кількістю загальнопрофесійних і спеціальних знань, та *характер* засвоєних спеціальних знань (творчий, продуктивний і репродуктивний):

- *творчий* – наявність стійких і систематичних загальнопрофесійних знань і знань з різних галузей наук, вільне творче володіння ними; здатність уявляти, спостерігати, досліджувати, робити висновки; прагнути вдосконалювати свої знання, пізнавати нові, знаходити причинно-наслідкові зв'язки тощо;

- *продуктивний* – володіння основними знаннями та способами їх отримання, тобто методологічними знаннями; уміння виконувати послідовні дії; запам'ятовувати та відтворювати необхідну інформацію; самостійно виконувати ситуаційні завдання;

- *репродуктивний* – фрагментальне володіння елементарними поняттями та знаннями щодо формування духовного здоров'я; епізодичне виконання практичних дій; несформованість знань про методи та форми здійснення педагогічної діяльності з приводу формування духовного здоров'я; недостатнє осмислення оціночних суджень; небажання самовдосконалюватись і самовиховуватись.

Сформованість показників даного критерію можна визначити шляхом проведення спостережень, анкетування, співбесід, тестування, письмових контрольних робіт.

Показниками сформованості когнітивно-процесуального компонента є: уміння спостерігати; уміння створювати в молодших школярів позитивну мотивацію щодо зміцнення та збереження духовного здоров'я; уміння відбору навчального матеріалу, з урахуванням вікових особливостей дітей молодшого шкільного віку; уміння організовувати групову та індивідуальну

роботу учнів, керувати психічним і душевним станом учнів на заняттях, що сприяє розвитку в них упевненості у своїх силах, відкритості, гуманності, що є запорукою духовного здоров'я; уміння організовувати навчально-виховний процес, з огляду на активну в ньому участь дитини, як активного суб'єкта певних моральних стосунків і вчинків; оволодіння вміннями впливу на психологічний та душевний стан і здоров'я учнів у цілому.

Рівень сформованості практичних умінь і навичок можна здійснювати шляхом аналізу поведінки студентів у різних спеціально створених ситуаціях, спрямованих на формування духовного здоров'я, коли студент має застосувати духовно-моральні якості свого характеру.

Аналітико-оцінний критерій визначається розвитком рефлексивного мислення й передбачає: розвиненість здатності до осмислення, аналізу, самоаналізу, самооцінки особистості, самоконтролю та саморегуляції стану духовного здоров'я; розвиток творчого й духовного потенціалу; позитивне сприйняття знань щодо збереження та зміцнення духовного здоров'я; прагнення до самовдосконалення, самопізнання, усвідомлення сенсу життя; позитивні сподівання на майбутнє.

Показниками цього критерію є: те, як студент може здійснювати саморозвиток і самовиховання; здійснення самооцінки, прагнення до самовдосконалення та самореалізації; здатність творчого використання міжпредметних зв'язків.

Визначення показників аналітичного критерію можна здійснювати за допомогою практичних завдань, де студенти мають здійснювати самоаналіз власної поведінки та поведінки інших людей.

Таким чином, визначено критерії та показники сформованості готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів. Усі вони відображають вищий рівень готовності та є ідеалом, на який треба орієнтуватися в процесі професійно-педагогічної підготовки. Ураховуючи те, що процес формування духовного здоров'я не обмежений ані часом, ані віком, ані особистісними якостями, ці критерії можна використовувати на будь-якому етапі загальнопедагогічної підготовки майбутнього вчителя.

Для більш повного аналізу сформованості готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів доцільно визначити її певні рівні. Поняття «рівень» має діалектичний характер процесу розвитку певної якості.

Аналіз літературних джерел показав, що проблемою визначення рівнів сформованості готовності майбутнього вчителя до педагогічної діяльності займалися багато науковців. Так, В. Сластьонін визначив класифікацію рівнів розвитку професійно-педагогічної діяльності та рівні підготовки студентів до даної діяльності, а також виділив показники, що характеризують ці рівні.

Н. Крилова виділила такі рівні сформованості професійної діяльності, як: початковий або інформаційний, коли ступінь сформованості професійних знань, умінь і здібностей спеціаліста ще недостатньо високий; і високий,

коли спеціаліст набуває майстерності, котра полягає у високому ступені його творчої самовіддачі, широкому кругозорі, великому об'ємі спеціальних знань, умінь, інтересів, творчому розумінні проблемних ситуацій, розвинутих продуктивних здібностях [113].

В. Гриньова визначила такі рівні сформованості педагогічної культури майбутнього вчителя, як досконалий (творчий), базовий (евристичний), достатній (конструктивний) і елементарний (репродуктивний) [51].

Ю. Бойчук розрізняє три рівні сформованості еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя: продуктивний, достатній та елементарний [26].

У своєму дослідженні ми виділили три рівні сформованості готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів.

– *Високий* – певна якість є стійкою рисою особистості, яскраво виражена, виявляється в усіх діях студента постійно, ефективно, ґрунтується на знаннях вимог до професійної діяльності. Цей рівень передбачає: чітке усвідомлення значення збереження та зміцнення духовного здоров'я; позитивне ставлення до оволодіння спеціальними вміннями; володіння позитивними пізнавальними мотивами та бажанням досягти майстерності у професійній діяльності; досконале володіння спеціальними та професійними знаннями щодо формування духовного здоров'я дітей та постійне їх застосування на практиці; пошук нових варіантів вирішення проблеми збереження та зміцнення духовного здоров'я; постійне корегування власних дій, глибокий самоаналіз і прогнозування подальших результатів своєї професійної діяльності щодо формування духовного здоров'я молодших школярів.

– *Достатній* – якщо якість є рисою людини, у діях виявляється широко, ефективно, але спостерігаються відхилення, які викликані недостатнім розвитком самої якості або недостатнім знанням вимог до професійної діяльності. На цьому рівні студент поверхово усвідомлює суть та значення формування духовного здоров'я молодших школярів; має нестійкий інтерес до оволодіння професійними вміннями формувати духовне здоров'я дитини початкової школи; домінують спонукальні мотиви над бажанням досягти майстерності у процесі формування духовного здоров'я молодших школярів; володіє поверховими знаннями щодо суті духовного здоров'я, способів його зміцнення та збереження; ситуативно використовує спеціальні знання щодо формування духовного здоров'я, епізодичний пошук способів вирішення поставленої проблеми та невпевненість у подальшій реалізації своїх дій; частково корегує власні дії, переосмислює та прогнозує результати подальшої спільної взаємодії учнів і вчителя; має нестале вміння здійснювати самоконтроль і самооцінку своїх вчинків та дій, які мають більш інтенсивний характер.

– *Низький* – якість ще не стала рисою студента, обмежено й неефективно виявляється в його діях і вчинках. Іноді більш характерним

буває виявлення якості-антипода, навіть коли відомі вимоги до професійної діяльності. Низький рівень сформованості готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів характеризується: байдужим ставленням до проблеми формування духовного здоров'я молодших школярів; обмеженим запасом, несформованістю загальнопрофесійних і спеціальних знань щодо даної проблеми; відтворенням тільки готових знань і відсутністю бажання самовдосконалюватись; нерозвиненістю рефлексивного мислення та неадекватною самооцінкою власних дій і вчинків щодо збереження та зміцнення духовного здоров'я.

Отже, критерії, показники та рівні сформованості готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів визначені нами умовно й не можуть нести вичерпну інформацію, оскільки формування духовного здоров'я молодших школярів – це процес, який триває протягом усього життя людини, і тому передбачити співвідношення різних компонентів неможливо.

РОЗДІЛ 3. ТЕХНОЛОГІЯ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО ЗДОРОВ'Я МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Формування духовного здоров'я молодших школярів неможливо здійснити без технологічного забезпечення цього процесу.

Термін «технологія» походить від грецького *techne* – мистецтво, майстерність і *logos* – учення, наука та означає «наука про майстерність».

У педагогічні науки термін «технологія» увійшов із галузі виробництва, де він являв собою сукупність певних знань, способів, засобів виготовлення будь-якого матеріалу, які здійснюються в процесі виробництва. З філософської точки зору «технологія» визначається не просто як будь-який послідовний процес організації діяльності для досягнення цілей виробництва, а як процес, що базується на наукових розробках у даній галузі [26].

Класична дидактика вищої школи з її закономірностями, принципами, формами та методами навчання, що вже склалися, не завжди оперативно реагує на інноваційні освітні процеси, а іноді стримує їх упровадження в масову практику. Створюється враження, що дидактика залишається надто теоретичною, методика навчання – не правомірно практичною. Вимагається деяка проміжна ланка, яка дозволила б реально зв'язати теорію з практикою. Узяти на себе ці функції може освітня технологія [187].

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив, що процес технологізації навчання почав упроваджуватися ще в середині минулого століття. Біля початків цього процесу стояв А. Макаренко, який писав, що наше педагогічне виробництво ніколи не будувалося за технологічною логікою, а завжди за логікою моральної проповіді. Саме тому в нас просто відсутні всі важливі відділи виробництва: технологічний процес, облік операцій, конструкторська робота, використання кондукторів і пристроїв, нормування, контроль, допуски, бракування.

Уже на початку 60-х років ХХ століття відбувається масове впровадження в освітній простір педагогічних технологій. У зарубіжній науці його здійснювали Б. Блум, Д. Брунер, Г. Грейс, Д. Хамбліна та ін.; в українській теорії і практиці освіти технологічний підхід заснований А. Алексюком, В. Бондарем, В. Лозовою, у російській – Ю. Бабанським, В. Безпалько, П. Гальперінім, Н. Тализіною, Н. Щурковою та ін. З'являються праці В. Андрєєва, В. Бондара, Я. Бурлака, М. Левіна, І. Підласого, В. Сластьоніна, А. Умана, А. Фурман та ін., присвячені технологічним аспектам вищої педагогічної освіти.

У результаті теоретичного аналізу встановлено, що поняття технології міцно увійшло в суспільну свідомість у другій половині ХХ століття і стало своєрідним регулятивом наукового та практичного мислення. Його регулятивний вплив полягає в тому, що спонукає дослідників і практиків у всіх сферах, у тому числі й у галузі освіти: знаходити підстави результативності діяльності; мобілізувати кращі досягнення науки та досвіду,

щоб гарантувати результат, що вимагається; будувати діяльність на інтенсивній, тобто максимально науковій, а не екстенсивній основі, що веде до не виправданих затрат сил, часу і ресурсів; приділяти більше уваги прогнозуванню діяльності з метою запобігання її корекції в ході виконання; використовувати у всезростаючій мірі найновіші інформаційні засоби.

Отже, будь-яка діяльність може бути або технологією, або мистецтвом. Мистецтво засноване на інтуїції, технологія – на закономірностях науки. З мистецтва все починається, а технологією закінчується [187].

Науковий термін «технологія виховання» уперше ввів у педагогічну науку А. Макаренко, проте донині це поняття не набуло широкого впровадження. Стосовно виховного процесу під технологією розуміють систему знань, необхідних викладачеві для реалізації науково обґрунтованої стратегії, тактики й процедури виховання. У своєму конкретному вигляді педагогічна технологія є передбаченою моделлю системи дій викладача і студентів, які необхідно виконати в ході оптимально організованого навчально-виховного процесу з метою одержання високого рівня професіоналізму [187].

Незважаючи на те, що термін «педагогічна технологія» увійшов у педагогіку досить давно, однозначного визначення цього поняття не існує. Наведемо деякі найбільш поширені приклади трактування поняття «педагогічна технологія»:

- системний підхід побудови, застосування та визначення процесу викладання й засвоєння знань з урахуванням взаємодії технічних і людських ресурсів, що забезпечує завдання оптимізації сфер освіти (Глосарій термінів ЮНЕСКО);
- система процедур, яка оновлює професійну діяльність учителя і гарантує кінцевий запланований результат (С. Гончаренко);
- сукупність способів (методів, прийомів, операцій) педагогічної взаємодії, послідовна реалізація яких створює умови для розвитку учасників педагогічного процесу і передбачає його певний результат (О. Пометун);
- сукупність функціонування всіх особистісних, інструментальних і методичних засобів, що використовуються для досягнення мети (М. Кларін);
- сфера знання, яка включає методи, засоби і теорію їх використання для досягнення цілей освіти (І. Зязюн);
- модель спільної діяльності з проектування, організації та проведення навчального процесу з безумовним забезпеченням комфортних умов для викладача і студента (В. Монахов);
- упорядкована сукупність дій, операцій, процедур, що інструментально забезпечують досягнення прогнозового результату (В. Сластьонін);
- наукова дисципліна (в системі «теорія – методика – технологія»), яка вивчає педагогічний вплив на особистість у контексті взаємодії педагога з дітьми та їх загальної взаємодії зі світом; описує систему педагогічних професійних операцій (Н. Щуркова);

- суворо наукове і точне відтворення гарантуючих успіх педагогічних дій (І. Прокопенко, В. Євдокимов);
- змістовне узагальнення, яке вбирає в себе смисли існуючих визначень (Г. Селевко);
- спосіб організації думок про матеріали, людей, моделі та системи типу «людина – машина» (І. Лернер);
- сукупність дій, операцій та процедур, які забезпечують діагностований та гарантований результат в умовах освітнього простору, що змінюється (А. Нісімчук) [187].

Отже, проведений аналіз праць, у яких розглядається педагогічна технологія як процес, дозволив визначити поняття «педагогічна технологія» у контексті нашого дослідження як систему певних педагогічних дій та методів разом із сукупністю функціонування всіх особистісних, інструментальних і методичних засобів, застосування яких гарантує досить високий рівень ефективності підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів.

Провідною характеристикою педагогічних технологій виступає концептуальне обґрунтування. Основу будь-якої педагогічної технології складають концептуальні ідеї, що визначають зміст, способи взаємодії об'єктів навчально-виховного процесу, види діяльності. Щодо загальних вимог до педагогічних технологій, то їх може бути багато. Але, без сумніву, система досягнення успіху повинна бути універсальною. Виходячи з цього, такими загальними вимогами є: науковість, варіативність, посиленість, доступність і зрозумілість. Саме такий підхід не виключає, а передбачає творчість учителя [209].

Аналіз науково-літературних джерел, у яких розглядається педагогічна технологія, показав, що існують різні погляди не тільки на визначення цього поняття, але й на структурні елементи та критерії технологічності.

Так, А. Нісімчук зі співавторами виділяють такі основні критерії педагогічної технології: наявність чіткої та діагностично заданої мети, тобто коректно-вимірного представлення понять, операцій, діяльності студентів, як очікуваного результату навчання, засобів діагностики досягнення цієї мети; представлення змісту, що вивчається, у вигляді системи пізнавальних і практичних завдань, орієнтованої основи й засобів їх вирішення; наявність досить жорсткої послідовності, логіки, певних етапів засвоєння теми (матеріалу, набору професійних функцій тощо); визначення засобів взаємодії учасників навчального процесу на кожному етапі (викладача й студентів, студентів один з одним), а також їх взаємодія з інформаційною технологією (комп'ютером, відеосистемою тощо); мотиваційне забезпечення діяльності викладача й студентів, побудоване на реалізації їх особистісних функцій у цьому процесі (вільний вибір, креативність, свідомість, життєвий професійний сенс); зазначення між алгоритмічною та творчою діяльністю викладача, припустимого відступу від шаблонних правил; використання в навчальному процесі найновіших засобів перероблення інформації [187].

Виходячи з того, що будь-яка педагогічна технологія базується на конкретних способах, прийомах і методах, використовуючи які, учитель може успішно здійснювати педагогічний процес щодо формування духовного здоров'я молодших школярів, домінуючими мають бути такі форми, методи та прийоми, які сприяють поєднанню процесу формування духовного здоров'я з реальною поведінкою студента, де він є активним учасником і активно переживає результат.

Підґрунтям для успішної реалізації технології підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів є дотримання загальнопедагогічних принципів гуманізації, науковості, цілісності, зв'язку з життям, індивідуалізації, активності в педагогічній діяльності тощо, а також власне технологічних принципів [226]: системності – наявності логіки процесу, взаємозв'язку частин; цілеспрямованості – підпорядкованість усіх дій меті (теоретична і практична готовність студента до формування духовного здоров'я); керованості – можливості діагностики досягнення цілей, планування процесу навчання; оптимальності – вибір технології відповідно до результатів і оптимальних витрат, гарантія досягнення певного результату; відтворюваності – можливість застосування іншими суб'єктами в інших однотипних навчальних умовах.

Отже, *суть* педагогічної технології підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів полягає в: постановці мети й завдання процесу підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я учнів початкової школи; розробці науково-методичного забезпечення; виявленні основних підходів до визначення етапів підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я; визначенні методів, прийомів і форми організації навчально-виховного процесу з підготовки вчителів до формування духовного здоров'я; діагностиці й контролі динаміки збереження та зміцнення духовного здоров'я (див. рис. 3.1).

Завданнями технології підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів є: формування в майбутніх учителів потреби в оволодінні духовними цінностями й бажання до збереження та зміцнення духовного здоров'я; організація навчально-пізнавальної діяльності, яка забезпечує сформованість у студентів готовності до формування духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку.

Здійснення практичної підготовки студентів до формування духовного здоров'я молодших школярів доречним було б в процесі вивчення навчальних дисциплін професійного, гуманітарного та природничого характеру.

Головними завданнями такої діяльності є: навчити студентів формувати в молодших школярів здібності до духовного розвитку на основі морально-етичних норм, самовиховання та універсальної духовно-моральної компетенції «ставати краще»; прийняття базових національних цінностей, національних, етнічних і християнських духовних традицій; формування естетичних потреб, цінностей і почуттів; розуміння молодшими школярами

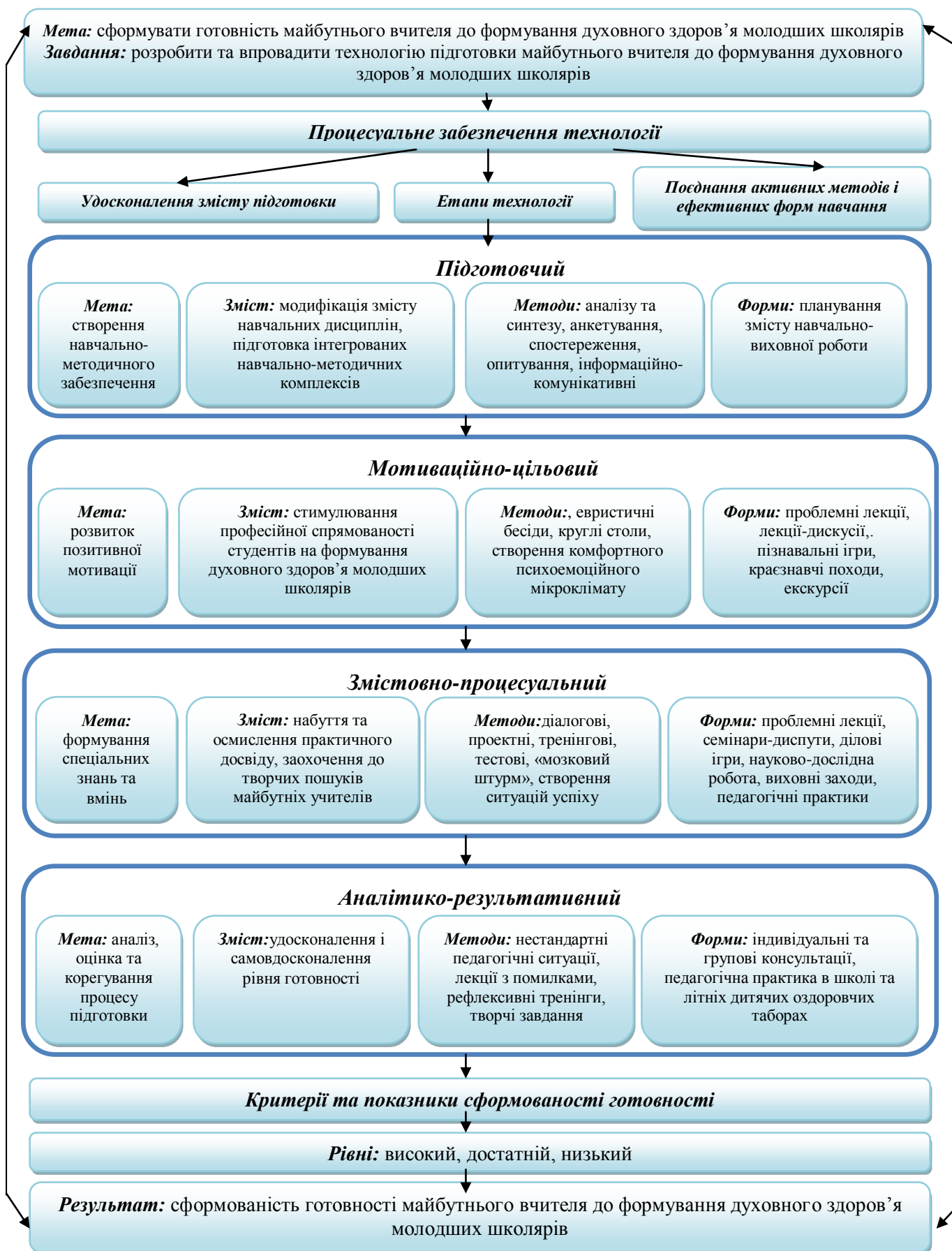

Рис. 3.1. Технологія підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів

цінності здоров'я та людського життя, формувати вміння протистояти в межах своїх можливостей діям і впливам, які являють собою загрозу для життя, фізичного, соціального, психічного та духовного здоров'я, духовної безпеки особистості; розвивати доброзичливість і емоційне реагування, розуміння та співчуття іншим людям.

На *підготовчому етапі* при конструюванні змісту навчальних дисциплін для успішної підготовки вчителів до формування духовного здоров'я молодших школярів необхідно визначити основні вимоги до цього процесу. Так, основною вимогою підготовки майбутнього вчителя є існуюча соціально-економічна ситуація, що склалася на Україні, а у зв'язку з цим прогресуюча деградація здоров'я населення, особливо дитячого. Беручи до уваги, що роль учителя початкової школи у формуванні особистості дитини дуже значна, з'являється необхідність поліпшення ситуації збереження та зміцнення здоров'я учнів шляхом відповідної підготовки майбутнього вчителя. Тому ті вимоги, які висуваються до особистості вчителя, можуть бути основними вимогами формування духовного здоров'я в змісті програм різних навчальних дисциплін.

Ця вимога дозволяє визначити та проаналізувати теоретичне навантаження навчальних дисциплін, які вивчаються студентами в процесі професійної підготовки, та введення до їх змісту духовної компоненти. Суть цього поєднання лежить у розумінні актуальних проблем навчання й виховання дітей та молоді, їхнього стану здоров'я на сьогоднішній день, нерозумінням з їхнього боку принципів моральності та духовності, бездуховності та можливими шляхами їх розв'язання; місцем і роллю як окремої особистості, так і суспільства в цілому в подоланні проблеми бездуховності; характеристиці філософсько-культурологічних, медико-біологічних і соціальних теорій, які дозволять визначити стан здоров'я дітей молодшого шкільного віку.

При складанні навчальних програм із різних дисциплін слід ураховувати як традиційні загальнопедагогічні вимоги, так і спеціальні вимоги, які більш детально передають специфіку формування духовного здоров'я. Так, до *загальнопедагогічних* вимог можна віднести: відповідність до соціального замовлення суспільства (урахування стану здоров'я дітей молодшого шкільного віку та державної політики щодо ролі освіти у створенні умов для гармонійного духовного розвитку особистості та її творчої самореалізації); гуманістичне спрямування (наповнення змісту навчальних дисциплін загальнолюдськими духовними цінностями, урахування індивідуальних особливостей студентів); науковість (відбір загальноновизнаних, достовірних знань з усіх дисциплін, які необхідні для формування духовних цінностей); систематичність і послідовність (засвоєння системи понять, логічного зв'язку між ними, постійна систематизація знань).

До *спеціальних* вимог можна віднести: інтеграція змісту навчальних дисциплін (уточнення змісту навчальних програм усіх навчальних дисциплін з огляду на духовно-моральний компонент; чітке визначення взаємодії

теоретичного матеріалу курсів з основними завданнями процесу формування духовного здоров'я; розроблення форм навчання і виховання, на яких можна поєднати формування духовного здоров'я, ціннісних орієнтацій; розроблення відповідного навчально-методичного супроводу;), прогностичність (змістове забезпечення процесу формування, збереження та зміцнення духовного здоров'я має відображати можливі перспективи духовного розвитку особистості); урахування педагогічної реальності (забезпечення процесу формування духовного здоров'я повинно відповідати структурі педагогічного процесу вищого навчального закладу); формування системного бачення взаємодії людини із соціальним оточенням (зміст має формувати світогляд особистості, щоб вона мала розуміння того, яка її соціальна роль у соціальному середовищі, їх взаємозв'язок).

При складанні змісту навчальних дисциплін, які вивчаються студентами в процесі професійної підготовки щодо формування духовного здоров'я молодших школярів, слід урахувати й визначити їх джерела та базові елементи. Основним джерелом змісту освіти є, перш за все, соціальний досвід, який накопичений суспільством і зафіксований у матеріальній та духовній культурі. Ціннісні орієнтації, які сприяють збереженню і зміцненню духовного здоров'я молодших школярів, дозволяють виділити в складі соціального досвіду особливий компонент, а саме: духовні цінності, духовні надбання свого народу. Що стосується базових елементів змісту навчальних дисциплін, які будуть сприяти висококваліфікованій підготовці майбутніх учителів початкових класів щодо формування духовного здоров'я учнів, згідно з думкою В. Краєвського, І. Лернера, М. Скаткіна та ін., необхідно вводити такі, як: досвід здійснення мотиваційно-ціннісних відносин – у формі ціннісних орієнтацій; досвід пізнавальної діяльності – у вигляді знань; досвід здійснення відомих способів діяльності – у формі вмінь діяти за зразком; досвід творчої діяльності – у формі вмінь приймати нестандартні рішення в проблемних ситуаціях. Такий підхід до формування змісту навчальних дисциплін заснований на загальнопедагогічних позиціях і надає великі можливості для його інтеграції з іншими напрямками професійної підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів [26].

Беручи до уваги, що духовне здоров'я є багатомірним феноменом, у системі підготовки майбутнього вчителя для його формування велике значення мають майже всі навчальні дисципліни. Для того, щоб наповнити їх зміст духовним компонентом, немає необхідності збільшувати їх зміст та збільшувати обсяг програм. Наповнення курсів духовним змістом можна досягти за допомогою введення його до найбільш близьких тем, системи завдань для самостійного опанування та самоконтролю, форм і методів отримання спеціальних знань і вмінь.

Програми навчальних курсів відображають їх зміст у найбільш узагальненому вигляді. Це означає, що до змісту програм навчальних курсів духовний компонент увійде тільки в тому випадку, якщо його значення буде

відповідати значенню інших компонентів змісту програми. І якщо духовний компонент являє собою традиційний компонент змісту навчальної програми будь-якої дисципліни, то він буде відображений на необхідному рівні. Але складнішою буде ситуація тоді, коли необхідність введення духовного компонента до змісту програм навчальних курсів зросла за рахунок зростання актуальності щодо збереження та зміцнення духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку.

При насиченні змісту навчальних дисциплін духовним складником важливим є також уведення до змісту психолого-педагогічних знань як важливого компонента підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я.

Отже, введення до змісту навчальних дисциплін, які не передбачають збереження та зміцнення здоров'я дитини в цілому, духовного компонента продиктовано інтересами цілісності змісту самих наук, які складають їх основу. Вимогами до наповнення духовним компонентом навчальних дисциплін є: програми всіх дисциплін, які вивчаються в процесі професійної підготовки вчителів початкових класів, повинні мати духовний компонент; на різних етапах (початковому або підсумковому) підготовки спеціалістів зміст програм повинен включати питання, які сприяють узагальненню знань зі збереження та зміцнення духовного здоров'я молодших школярів.

З метою введення духовного компонента до змісту програм із навчальних курсів, необхідно визначити перелік навчальних дисциплін, які найбільш ефективно сприяють якісній професійній підготовці майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів, визначення переліку знань, умінь і навичок, необхідних для практичної реалізації цього завдання.

Таким чином, ураховуючи зазначене вище, доречно було б зробити певні акценти (уведення поняття про духовне здоров'я як один із головних компонентів здоров'я в цілому) до змісту таких навчальних програм: «Основи валеології», «Методика викладання валеології», «Психологія», «Вікова фізіологія та шкільна гігієна», «Вікова та педагогічна психологія», «Педагогіка», «Соціологія», «Етика», «Естетика», «Історія релігії та атеїзму», «Українська культура», «Політологія», «Філософія», «Дитяча література з основами літературознавства».

Так, у змісті робочих програм із психологічних дисциплін більш значну увагу необхідно приділяти вимогам, які висуваються до особистості педагога, його особистісних якостей, професійної й особистісної культури, особливостям стосунків між педагогами та учнями в різних педагогічних ситуаціях.

У змісті психологічних дисциплін значна увага студентів акцентується на ролі вчителя у формуванні духовного здоров'я молодших школярів.

Особливу увагу необхідно приділяти питанням педагогічного спілкування, оскільки його стиль безпосередньо впливає на психологічну

атмосферу, емоційний стан у колективі, що має велике значення для розвитку особистості.

Навчальна дисципліна «Вікова та педагогічна психологія» вивчає становлення та розвиток особистості, її психіки, відчуттів, сприймання, пам'яті, мислення, пізнавальних процесів, уяви, мови, емоцій, почуттів, волі, здібностей, темпераменту, характеру тощо. Значну увагу при вивченні цих тем слід приділяти питанням щодо врахування індивідуальних особливостей дітей молодшого шкільного віку, що безпосередньо впливає на процес формування їхнього духовного здоров'я.

Значну роль у підготовці майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів відіграють курси «Валеологія» і «Методика викладання валеології», які дають уявлення про суть поняття «здоров'я» та його структурні компоненти (фізичне, соціальне, психічне та духовне). У змісті робочих програм із цих дисциплін варто посилити акцент на основні засоби формування духовного здоров'я, планування навчально-виховних заходів, які сприяють збереженню та зміцненню духовного здоров'я молодших школярів.

Велике значення для формування теоретичних знань щодо формування духовного здоров'я молодших школярів має вивчення тем із педагогіки, де предметом вивчення є людина в постійному розвитку, духовному становленні, гармонії її стосунків із собою та оточенням. Усе це підкріплюється гуманністю, демократичністю, справедливістю тощо. Під час вивчення педагогічних курсів необхідно звернути увагу майбутніх учителів на питання вивчення передового педагогічного досвіду педагогів-класиків про збереження та зміцнення духовного здоров'я.

Під час впровадження в освітній процес зазначеної технології щодо підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів значну увагу слід приділяти методам, формам і способам організації навчально-виховного процесу. Як традиційні (словесні, наочні, практичні, контрольні, самостійні) методи, так і активні методи (лекції-диспути, семінари-конференції, рольові ігри, тренінги, проекти) повинні бути спрямовані на оволодіння студентами знаннями, уміннями та навичками формування духовного здоров'я молодших школярів.

Особливе значення для формування духовного здоров'я молодших школярів мають методи безпосереднього виховного впливу на діяльність молодших школярів, тому що вони вимагають від учителя спеціальних фахових знань для правильного відбору методів виховання, а також особливої тактовності, гуманного ставлення до кожного учня, створення сприятливого морально-психологічного клімату в колективі.

Зміст діяльності на другому, *мотиваційно-цільовому етапі*, визначається, перш за все, формуванням у майбутніх учителів позитивної мотивації на якісну професійну підготовку з формування духовного здоров'я молодших школярів і спрямованістю студентів на оволодіння духовними цінностями.

У процесі підготовки студентів із формування духовного здоров'я необхідно намагатися досягти не тільки простого засвоєння ними системи професійних і спеціальних знань, але й виробити в них свідоме розуміння необхідності практичного використання набутих знань, умінь і навичок, творче осмислення збереження та зміцнення духовного здоров'я. Тому основним завданням даного етапу є формування потреби неперервного, систематичного професійного розвитку студента, як духовно розвиненої особистості, а також неупереджене, безпристрасне ставлення до мети й завдань професійної підготовки до формування духовного здоров'я своїх вихованців.

Формуючи позитивну мотивацію процесу в студентів до формування духовного здоров'я та ціннісного ставлення до здоров'я, необхідно організовувати навчально-виховний процес таким чином, щоб студенти виступали активними учасниками пізнавального процесу.

С. Рубінштейн зазначав, що сам мотив формується в міру того, як людина враховує й оцінює обставини, у яких вона перебуває, та усвідомлює поставлену мету. Ці умови може створити викладач, посилюючи проблемно-пошуковий компонент заняття, формулюючи самі проблеми так, щоб вони були цікавими й спонукали до навчання [220].

На цьому етапі важливим завданням є розвиток у студентів спрямованості на формування стійкої потреби та мотивів на ефективну професійну підготовку з формування духовного здоров'я молодших школярів, що допоможе їм глибше зрозуміти проблему збереження та зміцнення духовного здоров'я. Під ціннісним ставленням майбутнього вчителя до педагогічної діяльності з формування духовного здоров'я ми маємо на увазі сукупність його духовних ціннісних орієнтацій, які зумовлені світоглядом, мають прояв у його професійних діях. Спираючись на власну систему цінностей, студент визначається зі ставленням до самого себе та до інших людей, до процесів і явищ соціального світу, організовує та реалізує в подальшому житті індивідуальні моделі поведінки та діяльності.

При підготовці майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів необхідно спрямовувати студента на те, що якісна підготовка буде можлива тільки в тому випадку, якщо він постійно працює над собою, аналізує свої вчинки відносно оточуючих людей та навколишнього світу в цілому, а це, у свою чергу, є невід'ємною частиною його життя та духовного розвитку.

На мотиваційно-цільовому етапі процесу підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів слід звернути увагу на той факт, що вчитель відіграє величезну роль у становленні та розвитку підростаючого покоління та особистості зокрема. Тому в процесі професійної підготовки необхідно знайомити майбутніх учителів із вимогами не тільки до знань і вмінь, якими він повинен оволодіти, а й з особистісними якостями вчителя, які сприяють збереженню та зміцненню духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку.

Для виявлення мотивів, які мають студенти, прийшовши навчатися до вищого педагогічного навчального закладу, можна використати бесіди, диспути, лекції.

Поняття диспуту й дискусії близькі за змістом і характеризуються як широке обговорення спірного питання. Дискусія може виникати й виникає спонтанно, у процесі викладання основних наук, під час спілкування. Диспут як форма навчального заняття будується на основі заздалегідь підготовленої дискусії й передбачає обговорення складного діалектичного суперечливого питання. Мета диспуту – дати студентам можливість колективно дійти шляхом пошуку істини. Ефективність диспуту значною мірою залежить від чіткого визначення його предмета.

Предметом навчальної дискусії виступають факти, явища, інформація тощо, елементи яких є істинні, але містять, на перший погляд, суперечливі судження, тобто потребують узгодження, пояснення [143.].

Важливе місце в процесі підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів, більш усвідомленого ставлення до проблеми духовності й активізації пізнавальної діяльності студентів мають різні види семінарських занять.

Щодо семінарського заняття, то це форма навчального заняття, яка передбачає самостійне, переважно в позаурочний час, здобуття знань із використанням різноманітних джерел і наступним колективним обговоренням в аудиторії наслідків цієї роботи. Семінарські заняття проводять у тісному зв'язку з іншими формами занять. Важливою ознакою семінарських занять є спосіб їх проведення. Від того, як організується пізнавальна діяльність (бесіда, дискусії, доповіді й повідомлення, розв'язання задач тощо), значною мірою залежить якість засвоєння навчального матеріалу, формування тих чи інших умінь, тобто реалізація освітніх, виховних і розвивальних цілей.

Вагоме місце мають міжпредметні семінари, які проводяться на базі не однієї, а кількох навчальних дисциплін, які споріднені спільними проблемами. Основне їх завдання – на теоретичному рівні забезпечити розуміння студентами міжпредметних зв'язків, які розкривалися перед ними в процесі вивчення різних предметів на різних заняттях, систематизувати їхні уміння та навички, раціональні прийоми розумової праці. Підсумковий характер міжпредметних семінарів відрізняє їх від звичайних ширшою постановкою проблем.

У процесі аналізу та обговорення доповідей студентів під час семінару, спільного вирішення різноманітних питань, пов'язаних із темою доповіді, важливе місце посідає дискусія, коли студент не тільки висловлює власну думку, але й спирається на інші. Вдало проведена дискусія важлива для студентів тим, що вчить уміння аналізувати, систематизувати, готує до практичної роботи.

Так, семінар-диспут проводиться у два етапи. Перший етап – підготовчий, який передбачає чітко окреслення предмета диспуту;

формулюється дидактична мета диспуту як форми навчального заняття; заздалегідь до проведення диспуту актуалізуються попередньо здобуті знання, які будуть потрібні в процесі дискусії; поступово створюється психологічний дискусійний мікроклімат навколо предмета наступної дискусії. З цією метою перед аудиторією ставляться окремі запитання щодо проблеми, яка обговорюватиметься, і не розв'язує їх до кінця; підтримується дискусійний мікроклімат (пошук чогось цікавого та рідкісного з теми диспуту); проводиться анкетування, опитування за предметом дискусії. Другий етап – суто проведення диспуту, по закінченні якого аналізується й підбивається підсумок усього, що було предметом обговорення. Це логічне завершення розмови та усвідомлення отриманих знань.

У результаті проведення таких диспутів майбутні вчителі більш чітко уявляють цілі та завдання, які висуваються перед ними в процесі професійної діяльності, вимоги до особистісних якостей майбутнього вчителя, у студентів виникає більша зацікавленість до професії педагога.

Особлива увага звертається на те, що у процесі навчально-пізнавальної діяльності студенти виступають як активні суб'єкти та прагнуть до саморозвитку. Навчальну інформацію необхідно подавати з урахуванням рівня підготовки студентів, обираючи при цьому різні форми її подання. Для більшої зацікавленості студентів у навчальному предметі необхідно добирати цікаві факти, історичні відомості.

Для формування духовних цінностей необхідно зміст навчально-виховного процесу зводити до розуміння основ культури сприйняття духовних цінностей, до вміння прилучатися до основних знань, які накопичено людством, оскільки освіта за своєю суттю є накопиченням знань через засвоєння духовних цінностей. Найважливіша духовна потреба людини – це потреба у пізнанні. Але потреба у пізнанні набуває своєї людської суті лише у поєднанні з іншими потребами, насамперед, етичними, естетичними, потребою у спілкуванні, праці та ін. [51].

У процесі професійно-педагогічної підготовки необхідно прагнути до того, щоб потреба майбутніх учителів у знанні постійно збагачувалася новими науковими та теоретичними інтересами, оскільки при цьому людина не тільки збагачується духовно, але й відбувається розвиток її знань.

Не менш важливе значення для підготовки майбутніх учителів щодо проблеми формування духовного здоров'я молодших школярів мають лекції, головним призначенням яких є: викликати стійкий інтерес до проблеми бездуховності молодого покоління та збереження і зміцнення в них духовного здоров'я; дати перші уявлення про значення та суть духовного здоров'я, значущість його в становленні та розвитку дітей молодшого шкільного віку; роль тієї чи іншої дисципліни в його формуванні.

Завданням таких лекцій є демонстрація рівня духовного здоров'я дітей у зв'язку із соціально-економічною кризою, погіршенням репродуктивного здоров'я, бездуховністю сучасного суспільства, споживацьким ставленням до життя, головними причинами чого виступають

чинники духовності: ріст агресивності, відчаю, тривоги, безвихідності. Джерелом духовного неблагополуччя є існуюча ідеологія, яка заснована на заздрощах, жадібності, гордості, гніві та ін. Це поглиблюється відсутністю належної уваги до духовного виховання дітей та молоді. Наголошується на тому, що освіта є інтегральним чинником національної безпеки. Якщо ця інтеграція базується на вихованні духовності, то така освіта дає сучасні, прогресивні знання, розвиває творче мислення, яке засновано на сучасному світогляді, формує духовну й моральну культуру гармонійно розвиненої особистості.

З метою формування творчого ставлення до процесу підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів велике значення відіграють позааудиторні форми навчання, зокрема екскурсії (до музеїв, театрів, картинних галерей, ботанічного саду, зоопарку, на виробництва тощо). Основний метод пізнання на екскурсії – цілеспрямоване спостереження під опосередкованим керівництвом викладача живої реальності, аналіз її суті, яке доповнюють записи вражень, зарисовки, складання схем процесів.

Навчальні екскурсії мають велике значення для виховання всебічно розвинених, активних громадян суспільства, які здатні не тільки опанувати сучасну техніку, але й успішно розвивати її. Екскурсії відіграють велику роль у збереженні духовного здоров'я, формуванні дбайливого ставлення до природи, любові до неї. Екскурсії до музеїв, культурних закладів, по історичних місцях розвивають естетичні почуття. Екскурсії на виробництва формують у студентів позитивне та відповідальне ставлення до праці. У процесі екскурсійної роботи стимулюються такі важливі якості особистості, як почуття дружби та взаємовиручки, колективізму, взаємодопомоги. Участь в екскурсійній роботі сприяє появі й розвитку пізнавальних інтересів, потреби в постійному підвищенні свого інтелектуального рівня, у безперервному навчанні, що дуже важливо з погляду розв'язання завдань, які стоять перед сучасною школою [143].

Ефективність мотиваційно-цільового етапу визначається індивідуально-диференційованим підходом до студентів (підбір дидактичних завдань з урахуванням інтересів студентів, розроблення завдань для індивідуальної роботи, спрямованої на самовдосконалення), створенням ситуації успіху, вірою в пізнавальні можливості студентів, тому що успіх окриляє та надихає людину на будь-яку діяльність, посилює інтерес до неї. Негативні чинники – поразки, невдачі, непосильні труднощі – засмучують студента та знижують його інтерес до пізнавальної діяльності. Якщо студент буде зазнавати постійні невдачі, то буде виникати байдужість і негативне ставлення до процесу підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів [26].

Для успішної підготовки вчителів початкових класів велике значення має особистість викладача. Перш за все, його цільова спрямованість на збереження та зміцнення духовного здоров'я молодших школярів,

організаторські й консультативні функції мають неоцінний вплив на студентів у процесі професійної підготовки. Позитивні професійно-педагогічні й людські якості викладача сприймаються студентами перш за все з погляду вимог майбутньої професії, вони засвоюються студентами, входять у їх досвід і педагогічну майстерність [26].

Таким чином, для того, щоб виявити мотиви, які мають студенти, прийшовши навчатися до вищого педагогічного навчального закладу, на першому курсі під час вступних занять із курсу «Педагогіка» варто проводити декілька бесід і диспутів на теми: «Чому я обрав професію вчителя?», «Хто він – учитель?», «Роль учителя початкових класів у духовному розвитку дитини» тощо.

Реалізацію завдань даного етапу варто розпочати з актуалізації настанов майбутнього вчителя на оволодіння знаннями, уміннями та навичками для якісної підготовки до формування духовного здоров'я молодших школярів. Так, у процесі вивчення курсів «Загальна психологія», «Вікова та педагогічна психологія», «Педагогіка» на лекційних, семінарських і практичних заняттях під час обговорення питання про роль учителя в сучасному суспільстві звертається увага студентів на важливість розуміння цього моменту. Це знаходило свій подальший розвиток на індивідуальних і групових заняттях, консультаціях, де студентам пропонували змодельовати образ ідеального вчителя. Студенти, як правило, правильно вказують на такі професійні якості педагога, як досконале знання свого предмета, уміння викладати його на високому рівні, володіння культурою поведінки та стосунків з іншими людьми. Далі майбутнім учителям пропонується вирішити наступну проблему – «Проаналізувати причини недостатньої самореалізації в педагогічній діяльності, яка має місце на сьогоднішній день». Серед таких причин, як матеріальне неблагополуччя, недостатність часу, перевантаженість поточною роботою, студенти визначають й ті, які пов'язані з можливими негативними емоціями в роботі вчителя початкової школи: постійна нервова напруга, наявність великого обсягу подразників, можливість конфліктних ситуацій з учнями, їх батьками, адміністрацією школи та ін. Такі негативні емоції швидко втомлюють учителя, зменшують його інтерес до своєї роботи. Позитивні емоції сприяють покращенню настрою, бажанню працювати творчо та з великою віддачею. Отже, учительно-початківцю необхідно мати оптимістичний настрій на роботу з дітьми.

Важливість такого стану підтверджується в процесі бесід та інтерв'ю з багатьма досвідченими вчителями. Наявність позитивних емоцій, очікування радості від роботи з дітьми створюють, у свою чергу, необхідний психологічний фон, який полегшує діяльність учителя та навчання учнів. У такій ситуації можна припустити, що очікуються непогані результати сумісної діяльності, якщо при цьому враховувати інші фактори: ступінь підготовленості вчителя, наявність певних знань у дітей та ін. Гарні результати навчання викликають почуття задоволення як у вчителя, так і в учнів, створюють позитивний настрій на подальшу сумісну діяльність. Отже,

позитивні емоції в процесі професійної діяльності, спрямованої на формування духовного здоров'я молодших школярів, можуть збільшуватись і сприятимуть народженню інших позитивних почуттів.

Таким чином, осмислення студентами того факту, що для ефективної професійної діяльності майбутнього вчителя початкових класів необхідно старанно оволодівати не тільки загальнопрофесійними знаннями, уміннями та навичками, але й спеціальними, які сприяють збереженню та зміцненню духовного здоров'я молодших школярів, з огляду на їхній вік. При цьому варто спиратися на особистий досвід самих студентів у процесі співбесід. Їм пропонується проаналізувати минулі стосунки зі своїми шкільними вчителями і таким чином вони переконуються в правильності тверджень.

Отже, сформувавши установку студентів на оволодіння необхідними знаннями, уміннями та навичками для майбутньої ефективної діяльності з формування духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку, під час вивчення курсу «Валеологія» необхідно провести конференцію, на якій поставити перед студентами таку проблему: «Як сучасна школа повинна вирішувати проблему духовного розвитку молодшого школяра?».

У ході її обговорення студенти за допомогою викладачів доходять висновку, що формування духовного здоров'я молодших школярів, як головної складової здоров'я в цілому, передбачає органічне поєднання в освітньому процесі навчання й виховання, знання та самопізнання, дисципліни й учнівського самоуправління. Така єдність може слугувати основою для підтримки інноваційного середовища духовного розвитку молодших школярів, де забезпечується зацікавлена взаємодія вчителя та учня, їхній продуктивний діалог у широкому соціокультурному полі.

Майбутні вчителі відзначили, що учні початкової школи потребують особливої педагогічної уваги саме з боку вчителя, який має істотний вплив на формування у дітей ставлення до освіти, школи. Саме вчитель виробляє основи соціальної, громадянської поведінки, характер трудової, суспільної, творчої діяльності. Усе це вимагає від учителя певних знань і вмінь щодо формування підходів до організації духовного розвитку та виховання учнів.

Підбиваючи підсумок конференції, студенти з'ясували, що вчитель молодших класів педагогічно інтегрує основні види та форми діяльності дитини: урочну, позаурочну, позашкільну, родинну, суспільно-корисну, трудову, естетичну, соціально-комунікативну та ін. на основі базових національних цінностей, традиційних моральних норм, національних духовних традицій.

Закріплення орієнтації студентів на необхідність формування духовного здоров'я молодших школярів, а також ознайомлення їх із сучасними уявленнями про духовне здоров'я як показника гармонійного розвитку та взаємодії людини з навколишнім середовищем віднайшло своє місце в індивідуальних і групових бесідах зі студентами як на заняттях, так і в позанавчальну годину за такими темами:

- «Як ви, майбутні вчителі початкових класів, розумієте свою роль у формуванні духовного здоров'я молодших школярів?»;

- «У чому полягає діяльність учителя, яка спрямована на збереження та зміцнення духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку?»;

- «Духовне здоров'я молодших школярів – об'єктивна необхідність чи надумана проблема?».

Чіткій спрямованості студентів на необхідність формування духовного здоров'я молодших школярів сприяло проведення диспутів, де майбутні вчителі могли виразити своє ставлення до даної проблеми. Тематика диспутів визначалася таким чином, що проблема збереження та зміцнення духовного здоров'я молодших школярів пов'язувалась із загальними завданнями сучасної школи. Наприклад: «Роль сучасної школи в розвитку гармонійної особистості молодшого школяра»; «Особиста роль учителя початкових класів у закладенні міцного підґрунтя для збереження духовного здоров'я особистості»; «Духовне здоров'я молодшого школяра як «ядро» його здоров'я в цілому» тощо.

Під час вивчення курсу «Валеологія» варто включити до переліку питань такі: «Духовний розвиток дитини», «Духовне здоров'я молодшого школяра: його складові та шляхи формування», «Вплив навколишнього середовища та оточення на духовне здоров'я дитини молодшого шкільного віку».

Завданням таких лекцій є визначення рівня духовного здоров'я дітей у зв'язку із соціально-економічною кризою, бездуховністю сучасного суспільства, споживацьким ставленням до життя. Під час лекції в ході дискусії з'ясовується, що головними чинниками бездуховності є ріст агресії, відчаю, тривоги, безвихідності. Джерелом низького рівня духовного здоров'я є існуюча ідеологія, які ґрунтуються на заздрощах, жадібності, гордості, гніві тощо. Наголошується на тому, що освіта є інтегральним чинником національної безпеки. Якщо ця інтеграція базується на вихованні духовності, то така освіта дає сучасні, прогресивні знання, розвиває творче мислення, яке засновано на сучасному світогляді, формує духовну й моральну культуру гармонійно розвиненої особистості.

Після того, як були проведені лекції, урахувавши те, що студенти вже мають деяке уявлення про духовне здоров'я, їм пропонується провести практичне заняття у вигляді «Мозкового штурму» на тему «Суть категорії «духовне здоров'я».

Метою такої роботи було визначення рівня розуміння студентами духовного здоров'я як компонента здоров'я людини в цілому. Під час мозкового штурму не тільки визначається рівень розуміння поняття «духовне здоров'я», але й розвиваються комунікативні якості, доброзичливість і повага до людей, які мають іншу точку зору, самостійність, витриманість, толерантність тощо. Ці особистісні якості допомагають майбутньому вчителю формувати відповідальне ставлення до самого себе, а також до

інших людей. Він розуміє, що неможливо сформувати будь-яку категорію особистості, не сформувавши при цьому її в самому собі.

Для посилення мотивації студентів до формування духовного здоров'я молодших школярів під час вивчення курсів «Методика природознавства та сільськогосподарської праці», «Основи земле- та краєзнавства», «Методика образотворчого мистецтва» доречно провести низку екскурсій до природи, музеїв, картинної галереї, по історичних місцях. Метою таких екскурсій є викликання у майбутніх учителів почуття гордості за свій край, естетичні почуття, любов до природи, до мистецтва. Екскурсії на виробництва допомагають залучити студентів безпосередньо до праці, цим самим змусшують їх відчувати сам процес виробництва. Під час таких екскурсій стимулюються такі важливі якості особистості як почуття дружби, колективізму, взаємодопомоги. Вони сприяють появі й розвитку пізнавальних інтересів, потреби в постійному підвищенні свого інтелектуального рівня, формуванні стійкої мотивації щодо збереження та зміцнення духовного здоров'я молодших школярів.

Результатом проведеної роботи є те, що студенти чітко уявляють й осмислюють свою соціальну роль у цілому в суспільстві та значення своєї майбутньої педагогічної діяльності у формуванні духовного здоров'я молодших школярів. Такі обговорення дозволяють створити оптимальні передумови для розкриття внутрішнього світу студентів, здійснення взаємообміну та взаємозбагачення своїми думками та знаннями стосовно збереження і зміцнення духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку, переживаннями й цінностями, що було необхідною передумовою для засвоєння спеціальних знань.

Відштовхуючись від позитивних емоцій успішної педагогічної діяльності, у студентів формуються стійкі мотиви оволодіння знаннями, уміннями та навичками, які необхідні для ефективної роботи з формування духовного здоров'я молодших школярів.

У цілому треба зазначити, що в студентів помітно підвищується інтерес до проблеми формування духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку, прагнення до самовдосконалення, розвиток власного духовного здоров'я, як запорука якісної взаємодії зі школярами початкової школи.

Третій, *змістовно-діяльнісний етап* за своєю суттю передбачає активне залучення студентів до практичної діяльності щодо підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів. На цьому етапі формуються всі основні компоненти (знання, вміння), спрямовані на збереження та зміцнення духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку.

Ефективність процесу підготовки майбутніх учителів залежить, головним чином, від осмислення особистістю своєї діяльності, як суб'єкта цієї діяльності, поєднання власного життєвого досвіду із соціальним і професійним. Розвитку творчого мислення, бажання пошуку корисної

інформації, духовної культури самих студентів сприяє індивідуалізація навчально-виховного процесу на всіх його етапах.

Навчально-виховний процес розглядається як активний і цілеспрямований процес взаємодії особистості зі сферою освітніх послуг із метою розвитку її здібностей та якостей. Кожен студент має свої індивідуально-типологічні властивості (біологічні, статевовікові, функціональні особливості великих півкуль головного мозку), темперамент, характер, здібності. Залежно від стилю мислення (темپ, працездатність, характер розумових операцій) ми маємо індивідуальний стиль пізнавальної діяльності. Існує індивідуальний стиль педагогічної діяльності, завдяки чому у викладача можуть бути різні форми організації занять, «репертуар» дисциплінарних дій викладача. Отже, завдяки індивідуалізації навчально-виховного процесу студенти з різними типологічними властивостями досягають однаково високих результатів у своїй діяльності. Кожен використовує при цьому різні прийоми та способи роботи, які більш за все відповідають його індивідуальності.

Рівень підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів обумовлюється ступенем творчого підходу до власної професійної діяльності. Така особистість має здатність до рефлексії, гуманні якості, чітко усвідомлює мету своєї діяльності, розуміє використання засобів, які, на її думку, необхідні для самовдосконалення та духовного розвитку.

У процесі підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я головним фактором є не механічне отримання готової інформації студентом, а розвиток його творчого мислення, з виявленням власної позиції щодо духовного здоров'я молодших школярів, його збереження та зміцнення, використовуючи власний життєвий досвід. Для успішної реалізації таких підходів важливо використовувати проблемний підхід у навчанні. Він може здійснюватися на проблемних лекціях, заняттях-конференціях, де розглядаються різні позиції та думки щодо проблеми збереження духовного здоров'я, а це, у свою чергу, викликає ще більшу зацікавленість у вирішенні даної проблеми.

Функція проблемного заняття полягає в тому, щоб стимулювати активний пізнавальний процес, розвивати дослідницький стиль мислення, знайомити студентів з логікою дослідження наукових проблем і методами дослідження, які сприяють розвитку вміння самостійно здобувати знання й самостійно їх застосовувати в розв'язанні нових пізнавальних і практичних завдань, на противагу отриманню знань у готовому вигляді та розв'язанню завдань за зразком. Такі заняття виховують творчу, активну особистість, тому що вони базуються на засадах гуманістичного напрямку педагогічної та психологічної наук щодо визнання особистості студента центральною дієвою особою процесу навчання.

На відміну від інформаційної лекції, на якій студенти отримують інтерпретовану викладачем інформацію, на проблемній лекції новий

теоретичний матеріал подається як невідоме, яке слід відкрити, вирішивши проблемну ситуацію. Завдання педагога полягає в необхідності прогнозувати проблемну стратегію навчання, забезпечити участь студентів в аналізі виниклого протиріччя, залучати їх до вирішення проблемних ситуацій, учити висувати оригінальні шляхи їх вирішення, аналізувати отриману нову інформацію у світлі відомих теорій, висувати гіпотези та використовувати різноманітні методи для їх вирішення.

Наприклад, лекцію-діалог може провести викладач і добре підготовлені студенти. Саме спільні роздуми перетворюють звичайну лекцію на своєрідний діалог. Такі форми організації занять дають змогу студентам не тільки сприймати та розуміти готову інформацію, але й брати активну участь у пошуку нових знань. При обговоренні різних думок студенти вчаться аналізувати, доводити свої позиції та погляди на дану проблему й тим самим привчати студентів самотійно засвоювати теоретичний матеріал.

Ще однією формою ефективного засвоєння, знань і вмінь щодо формування духовного здоров'я молодших школярів, на нашу думку, є лекції –конференції, які дозволяють побудувати лекцію з урахуванням інтересів студентів. Така лекція проводиться як науково-практичне заняття, до неї заздалегідь ставиться проблема й визначається система доповідей. Тривають такі доповіді 10 –15 хвилин. Кожен виступ являє собою логічно завершений текст, який заздалегідь приготовлений у межах програми, яку запропонував викладач. Сукупність таких доповідей дозволяє розглянути проблему з різних боків і всебічно висвітлити її. Наприкінці заняття викладач підбиває підсумки самотійної роботи та висновків студентів, тим самим доповнюючи й уточнюючи запропоновану інформацію, і допомагає сформулювати підсумок. Така лекція дозволяє підвищити пізнавальний інтерес студентів до проблеми збереження та зміцнення духовного здоров'я молодших школярів, розвиває особистісні якості, такі як: доброзичливість, повага до людей, вміння слухати, вміння вести бесіду, самотійність та ін.

Цікавими за своєю освітньою та виховною метою є лекції із заздалегідь запланованими помилками, хибними твердженнями, на яких студенти проявляють свою зацікавленість до проблеми духовного розвитку дітей.

Отже, лекції є однією з головних форм здобуття знань і вмінь у вищому навчальному закладі. Тому при доборі матеріалу для проведення будь-якої лекції необхідно враховувати вік студентів, рівень їхньої пізнавальної активності, здатність до самотійних рішень. Так, на перших курсах навчання більшу частину займає традиційна лекція, і лише на деяких її етапах можна ввести невелику дискусію, обговорюючи питання, яке передбачає аналіз декількох різних думок. На старших курсах, спираючись на сформованість у студентів певної кількості спеціальних і загальнопедагогічних знань та вмінь, сформованість індивідуально-особистісних і професійних якостей, можна вводити більш складні форми.

На кожному лекційному або семінарському занятті необхідно враховувати структурні компоненти підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів, такі як: формування системи знань про здоров'я людини, морально-духовні цінності, гуманістичний світогляд, розпізнання суттєвих рис особистості, настанови на ненасильницьку особистісно-професійну діяльність; формування навчально-інтелектуальних умінь – виділяти головне, аналізувати ситуації щодо збереження та зміцнення духовного здоров'я молодших школярів.

«Мозковий штурм» – форма колективної роботи, яка характеризується спільною спрямованістю на мислення та має на меті розроблення ідей і підходів до вирішення певної проблеми. На дошці або на великому аркуші паперу пишуть питання, з якого проводиться «мозковий штурм», а всі висловлені думки записують нижче. У штурмі беруть участь усі студенти групи, і чим вище його темп, тим краще, тому що найоригінальніші та найсміливіші думки виникають тоді, коли немає паузи. Необхідно дотримуватись також деяких правил «мозкового штурму»: говорити вголос усе, що виникає в думках стосовно цієї теми; не пояснювати свої думки і не захищати її; не обговорювати і не критикувати ідеї інших. Після такого заняття підбивають підсумки колективної діяльності – це частина аналітичної роботи [26].

Доступним методом для ефективної підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів є *етичні бесіди*. Вони дозволяють виявити готовність студентів до активної пошукової діяльності, розвивають уміння висловлювати й доводити власні погляди на будь-яку проблему.

Однією з форм таких бесід можуть бути *колоквіуми*, тобто співбесіди з невеликими групами студентів, які засвоїли певний матеріал із навчальних посібників, додаткової літератури, досвіду педагогічної практики і отримали завдання підготувати кілька запитань для таких бесід. На початку бесіди викладач ставить саме ці запитання, активізуючи таким способом пам'ять студентів, і націлює їх на подальшу роботу.

Дитяча книга розглядається як джерело отримання духовних цінностей дитиною. Тому доцільно в процесі підготовки майбутніх учителів початкових класів застосовувати метод «круглого столу». Це метод активного навчання, одна з організаційних форм пізнавальної діяльності студентів, що дозволяє закріпити засвоєні раніше знання, отримати нову інформацію, сформувати вміння вирішувати проблеми, навчити культури ведення дискусії. Характерною рисою «круглого столу» є поєднання тематичної дискусії з груповою консультацією. Поряд з активним обміном знаннями, в студентів виробляються професійні вміння викладати свої думки, аргументувати їх, обґрунтовувати запропоновані рішення та відстоювати свої судження. При цьому відбувається закріплення інформації та самостійної роботи з першоджерелами, а також виявлення проблем і питань для обговорення. Дискусія «круглого столу» має високий ступінь

ефективності. На звичайних заняттях студент будує свій виступ за класичною схемою: виступ, викладення, підсумки. Так важко уникнути повторів і загальних місць, що ведуть до втрати часу. А за «круглим столом» фактично йде загальна розмова, кожен учасник зустрічі чимось збагачує його, кожен може виступити як із розгорнутою думкою, так і подати короткий вислів, виразити згоду або незгоду.

Серед провідних методів, які максимально спрямовані на підготовку кваліфікованих учителів і отримали широке розповсюдження серед інших форм навчання, є *ділові ігри*. Вони сприяють розвитку інтелектуально-творчого, діагностичного, комунікаційного, мотиваційно-професійного потенціалу вчителя. Відмічається, що використання ігрових технологій у навчальному процесі збільшує задоволеність і асертивність студентів.

Виділяють також *інноваційні ігри*, які являють собою особливий тип ігор, що істотно відрізняється від традиційних ділових. Під інноваційною грою розуміють сукупність заходів, які, перш за все, навчають майбутніх учителів мислити перспективно, нестандартно, а також спеціальних методів і прийомів орієнтування в незвичайних умовах. Загальними ознаками таких ігор є те, що учасники працюють над вирішенням «розмитого», а не чітко структурованого завдання; основою гри є групова діяльність, у процесі якої виробляється неочікуваний інтелектуальний продукт; у ході гри виникає феномен групового об'єднання на сумісні цінності; у групах постійно формується установка на інноваційну поведінку; у процесі розробки інноваційного проекту різко виростає інтерес учасників до своїх професійних проблем, вирішення яких вони знаходять у роботі групи; виникають навички колективного вирішення інноваційних проблем; формується потреба в діловому та міжособистісному спілкуванні учасників [41].

Сюжетно-рольові ігри імітують реальність призначенням ролей учасникам і наданням їм можливості діяти як у реальному житті. Кожен учасник має розуміти зміст своєї ролі й мету рольової гри взагалі. Метою рольової гри є визначення ставлення до конкретної життєвої ситуації, набуття досвіду шляхом гри, допомагати навчитися через досвід і почуття. Рольову гру також слід використовувати для набуття конкретних навичок, зокрема безпечної поведінки за певної ситуації.

Сучасний процес підготовки майбутніх учителів неможливо уявити без такого методу організації навчально-виховного процесу, як *проектне навчання*. Проект – це самодіяльність студентів, конкретна практична творча справа, поетапний рух до мети, поставленої та усвідомленої. Проектне навчання – це метод особистісно орієнтованого навчання, спрямований на формування самостійних дослідницьких умінь, розвиток пізнавальних навичок студентів, умінь самостійно конструювати свої знання, орієнтуватися в інформаційному просторі, критично мислити, виявляти компетенцію в питаннях, пов'язаних із розробленням і реалізацією проектів. Він сприяє розвитку творчих здібностей, об'єднує знання, які були отримані

в ході навчального процесу, залучає студентів до вирішення проблем збереження та зміцнення духовного здоров'я молодших школярів [26].

І.Н. Нікітіна визначає сім етапів підготовки роботи над проектом: пошук або формулювання проблеми; організація творчих груп для роботи над проектом; планування роботи над проектом; пошук і збирання інформації; аналіз інформації; оформлення й подання проекту; аналіз і оцінка результатів роботи над проектом [185].

На першому етапі, етапі пошуку й формулювання проблеми, можна поставити проблему збереження та зміцнення духовного здоров'я молодших школярів в умовах розвитку негативних процесів у духовній сфері, деформування моральних засад суспільства. Метою такого проекту є комплекс дій, який дозволяє вирішити означену проблему.

Під час організації та проведення проекту, викладач повинен виконувати керуючу роботу, тобто допомагати в пошуку необхідної інформації, підтримувати й мотивувати студентів для виконання такої діяльності, забезпечувати неперервність роботи над проектом.

Успішне виконання цього проектного завдання передбачає формування у студентів духовних цінностей, розуміння основних компонентів збереження та зміцнення духовного здоров'я, відповідального ставлення до свого здоров'я, аналіз і оцінку свого способу життя та вплив його на стан здоров'я, узагальнення отриманих знань, їх використання для збереження та зміцнення духовного здоров'я молодших школярів.

Активним фактором успішної підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів є *педагогічна практика*. Її завданнями є використання загальнонаукових, психологічних, спеціальних і практичних знань та вмінь безпосередньо в навчально-виховному процесі з формування духовного здоров'я молодших школярів. Ураховуючи мету формування духовного здоров'я, необхідно визначити коло знань і вмінь, якими студенти повинні оволодіти в процесі педагогічної практики. Доцільно визначити завдання практики: ознайомлення з роботою школи, класу, де студенти будуть проходити практику; складання індивідуального плану роботи на весь період практики, розгорнутих планів-конспектів; проведення уроків із включенням елементів з формування духовного здоров'я; підготовка сценаріїв і самостійне проведення виховних заходів з духовною спрямованістю; ознайомлення з досвідом проведення уроків і виховних заходів досвідчених учителів, їх аналіз і обговорення.

Літня педагогічна практика в дитячих оздоровчих таборах є важливим чинником у підготовці майбутніх учителів до формування духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку. Перед студентами відкриваються великі можливості для застосування своїх професійних умінь зі збереження та зміцнення духовного здоров'я дітей серед природи, оскільки цей процес відбувається здебільшого у виховній діяльності.

Отже, засвоєння теоретичного матеріалу щодо формування духовного здоров'я молодших школярів систематично відбувалося майже на всіх

навчальних дисциплінах, які вивчаються при підготовці вчителів початкової школи, використовуючи при цьому всі зазначені нами активні форми та методи навчання, які сприяють більш ефективному засвоєнню знань та вмінь щодо формування духовного здоров'я.

Так, при вивченні навчальної дисципліни «Психологія» велика увага приділяється темам, які висвітлюють професійні особистісні якості педагога, його професійної та особистісної культури, стосунки між учителями та учнями, а також норми поведінки вчителя під час розв'язання складних педагогічних задач. Значна увага приділяється нормам спілкування між людьми в колективі. Так, при вивченні цієї теми доречно провести лекцію-диспут «Спілкування як фактор духовного розвитку особистості», а після неї семінар-конференцію «Якими прийомами професійного спілкування має володіти вчитель для здійснення педагогічної діяльності з формування духовного здоров'я молодших школярів».

Зміст навчальної роботи з психолого-педагогічних дисциплін повинен максимально відповідати індивідуальним особливостям студентів, урахувати їхні інтереси та мотиви поведінки, сприяти активній пізнавальній діяльності в процесі оволодіння новими знаннями.

Особливо актуально проблема відбору навчального матеріалу, засобів і форм навчання стоїть перед викладачами в процесі етичного виховання під час вивчення таких дисциплін, як «Етика», «Естетика», «Українська та всесвітня культура», «Історія релігії та атеїзму» тощо.

Під час вивчення цих курсів більш доречно використовувати лекції, які засновані на модульному принципі, що дозволяє викладати матеріал у вигляді коротких тезисів і посилань на різні наукові джерела, включаючи опис передового досвіду з даної проблеми. Особливістю таких лекцій є те, що майбутні вчителі в процесі підготовки до них навчаються самостійно працювати з додатковою літературою, що сприяє розвитку пізнавального інтересу до даної проблеми. Прикладом такої лекції є лекція на тему: «Формування духовного здоров'я: через призму століть».

Теоретичні знання, отримані під час лекцій, студенти закріплюють у процесі проведення диспутів, дискусій, обговорень. Такі форми організації практичних занять є важливою школою спілкування майбутніх педагогів, яка сприяє становленню моральних звичок і стосунків студентів. Мистецтво спілкування вчителя, у першу чергу, базується на етичних знаннях і знаннях психології людини. Наразі це стосується психології дитини молодшого шкільного віку, причому такі знання виступають не як інструкція на всі випадки життя, а як призма, через яку майбутній учитель вивчає неповторні особливості кожної конкретної дитини.

Після проведення лекцій, у процесі закріплення отриманих теоретичних знань щодо формування духовного здоров'я молодших школярів варто використовувати *етичні бесіди* з таких тем: «Поспішайте робити добро», «Причини образ», «Людина в природі та її здоров'я», «Дім, у якому ти живеш», «Хто створив правила людської поведінки», «Хто такі

егоїсти?», «Душевність і бездушність» тощо. Такі бесіди дозволяють виявити готовність майбутніх учителів до активного пошуку, пов'язаного з власним життєвим досвідом. На цій основі розвиваються вміння не тільки висловлювати власні думки та погляди стосовно даної проблеми, але й доводити їх правильність.

У процесі вдосконалення своїх особистісних якостей, вивчення індивідуальних якостей учнів студенти набувають досвід відбору засобів і форм взаємовідносин між людьми, які відповідають конкретним зовнішнім обставинам, особливостям усіх партнерів.

Оволодіваючи мистецтвом спілкування, майбутній учитель повинен навчитися постійно контролювати своє самопочуття, оволодівати основами саморегуляції. Це допоможе йому розвивати такі важливі особистісні якості, як самовладання, витримка, доброзичливість до оточуючих, привітність тощо. Також важливим є ознайомлення студентів зі способами боротьби з розумовим перевтомленням і професійним стресом.

З цією метою при вивченні курсу «Психологія» у темі «Психологія особистості та діяльності вчителя» необхідно ознайомити майбутніх учителів з основами психоаналізу та самоаналізу.

Як приклад вправи, яка спрямовані на закріплення моральних звичок і стосунків між людьми, пропонується вправа «Прохання та вимоги», яку пропонує американський психотерапевт Д. Рейнуотер:

«Сідайте разом з вашим партнером.

Попросіть його про що-небудь у вимогливій формі.

Що ви відчуваєте, коли вимагаєте?

З'ясуйте, що відчуває при цьому ваш партнер.

Тепер попросіть про що-небудь, виражаючи свої почуття, розпитуючи та вислуховуючи, що відчуває інший.

Що ви відчуваєте, коли прохаєте?» [217].

Серед вітчизняних авторів, розглядаючи проблему саморегуляції, можна використовувати праці В. Леві «Я і ми», «Мистецтво бути собою», «Мистецтво бути іншим» тощо.

Розглядаючи тему «Суть педагогічної діяльності та майстерності вчителя» навчального курсу «Основи педагогічної майстерності», розвивається гуманістична спрямованість майбутніх учителів на ефективне формування духовного здоров'я молодших школярів; комунікативні, перцептивні, динамічні педагогічні здібності майбутніх учителів, а також емоційна стабільність у їхній педагогічній діяльності.

Для цього на практичних заняттях пропонується студентам тест для визначення рівня сформованості гуманістичних педагогічних цінностей.

З метою формування вміння миттєвого реагування на педагогічну ситуацію можна провести сюжетно-рольові ігри при вивченні курсу «Основи педагогічної майстерності» з таких професійних ситуацій: «Весь клас не підготувався до уроку», «Дитина розплакалася при виконанні контрольної роботи», «Хлопці побилися на перерві» та ін.

Для того, щоб намалювати «професійний» портрет ідеального вчителя, варто провести диспут за цією темою, де пропонується студентам, використовуючи власний досвід, передовий досвід педагогів-новаторів і наведені цитати, визначити:

- шість найважливіших рис ідеального вчителя;
- переваги та недоліки професії вчителя.

Щоб бути хорошим викладачем, потрібно любити те, що викладаєш, і любити тих, кому викладаєш.

В. Ключевський

Усюди цінність школи дорівнює цінності її вчителя.

А. Дістервег

Мудрість влади педагога полягає в тому, щоб моя воля стала бажанням дитини.

В. Сухомлинський

Хто не може взяти ласкою, той не зможе взяти і строгістю.

А. Чехов

У хорошого вчителя ми цінуємо кращі якості дресирувальника, клоуна та циркового коня, якого рік за роком ганяють по колу.

М. Звонарьов

Вчительство – не втрачене мистецтво, але повага до вчительства – втрачена традиція.

Ж. Барзен

Професія вчителя дає довічну гарантію від викрадення з метою викупу.

С. Моцарський

Так, під час вивчення курсу «Основи валеології», розглядаючи тему «Духовне здоров'я особистості», проводиться лекція-діалог «Людина – сам собі ворог?». Мета цієї лекції полягає в осмисленні людських пороків, категорії добра та зла, безморальної та протиправної поведінки людей, ролі самої людини в попередженні цих проблем. У ході лекції заслуховуються різні точки зору на проблему духовності людини, її морального становлення. Беручи участь у такій формі навчальної роботи, студенти були не тільки пасивними слухачами, але й активними учасниками пошуку нових знань. При цьому майбутні вчителі розвивають в собі вміння аналізувати, систематизувати, доводити свої позиції та погляди.

На семінарських і практичних заняттях студенти набувають необхідні теоретичні знання про здоров'я людини, про його складові, взаємозв'язок між компонентами, про шляхи формування кожного з них, про роль учителя щодо збереження та зміцнення здоров'я дитини.

Для того, щоб з'ясувати, як студенти засвоюють знання щодо професійної підготовки з формування духовного здоров'я молодших школярів, необхідно створювати такі ситуації на заняттях, де б вони могли на практиці розв'язувати систему педагогічних завдань із застосуванням

духовно-моральних цінностей. Протягом навчально-виховного процесу постійно ставляться запитання: «Які духовні цінності повинен мати майбутній учитель?», «Як побудувати навчальний процес дітей молодшого шкільного віку, урахувуючи ціннісні орієнтації духовно-морального розвитку та виховання?», «Які напрями в розвитку особистості молодшого школяра треба розвивати для збереження та зміцнення духовного здоров'я?» та ін.

На семінарських заняттях навчальної дисципліни «Соціологія» багато проблемних питань розглядаються за допомогою такого методу колективної роботи, як «мозковий штурм». Пропонуються студентам такі теми: «Як жити, до чого прагнути?», «Чому одна поведінка схвалюється суспільством, а інша – засуджується?», «Чому поганий вчинок приносить людині страждання, а добрий – радість і задоволення, навіть якщо ніхто, крім неї самої, і не знає про цей вчинок?». Ефективність такого методу організації навчально-виховної роботи щодо формування духовного здоров'я молодших школярів полягає в тому, що поряд із засвоєнням знань про норми соціальних стосунків між людьми відбувається розвиток творчого мислення студентів, формуються уміння аналізувати та систематизувати отримані знання, шукати найефективніші шляхи формування духовного розвитку особистості.

У процесі вивчення навчальної дисципліни «Українська культура» студентам пропонується провести семінари-диспути на теми: «Народна творчість рідного краю», «Етнокультурні традиції Слобожанщини», на яких вони знайомилися з культурою свого народу, обговорювали традиції та народні свята, особливості побуту українського народу.

Навчальні заняття з філософії сприяють формуванню у студентів знань, умінь і навичок при аналізі соціальних явищ навколишнього світу, духовних надбань людства, духовних цінностей, надавали методологічну основу для невеликих самостійних досліджень, які пропонуються студентам. Творчі роботи з педагогіки виконувалися у вільній формі. Студенти могли в них запропонувати будь-які проекти, висвітлити певні проблеми педагогічної науки та їх вирішення, виходячи зі своїх міркувань і досвіду, досліджувати причини будь-яких негативних явищ у суспільстві та їх усунення на педагогічному рівні та ін.

Досвід показав, що написання таких робіт у вищій мірі привабливе для студентів, де вони не обмежені будь-якими рамками або вимогами. Їх цінність підсилюється тим, що, проводячи співбесіди зі студентами за першим варіантом їх творчої роботи, ставляться подальші завдання щодо її покращення. А це сприяє тому, що студенти змушені звертатися до додаткових джерел, вивчати спеціальну літературу, знайомитися з ефективним досвідом і досягненнями педагогіки, що було ефективним засобом озброєння майбутніх учителів необхідними знаннями. У даному випадку майбутні вчителі більш ретельно ставляться до педагогіки, прагнуть глибше зрозуміти і вивчити психолого-педагогічні процеси та явища.

Характерним є те, що студенти звертаються до творів класиків педагогіки: А. Дістервега, Я.А. Коменського, Й.Г. Песталоцці Ж.-Ж. Руссо,

К. Ушинського та ін. Значний інтерес виявляють студенти до психологічної літератури, особливо до книг таких авторів, як Е. Берн, К. Платонов, Дж. Рейнуотер, С. Рубінштейн, З. Фрейд, Е. Шостром та ін. Використовуючи таку активність студентів у виконанні творчих завдань, варто орієнтувати студентів на проблему формування духовного здоров'я молодших школярів шляхом пропозицій у дослідженні та освітленні таких питань виховної роботи в школі: «Як цікаво організувати навчально-виховний процес щодо формування духовного здоров'я молодших школярів?», «Як з користю провести диспут із морально-духовної тематики?», «З чого починається духовне здоров'я дитини?» тощо.

Написанню творчих робіт на високому рівні сприяють такі теми з курсу «Психологія» та «Основи педагогічної майстерності», як: «Особистість та її структура», «Психологія діяльності», «Методи психологічних досліджень», «Методи та форми виховної роботи», «Розвиток та виховання особистості – основна педагогічна проблема» тощо.

Особливе місце в процесі підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів під час вивчення педагогічних дисциплін, таких як «Історія педагогіки», «Нові технології навчання в досвіді педагогів-новаторів», посідали диспути за схемою ділової гри. При підготовці до традиційного диспуту кожен студент самостійно готує свій виступ, добираючи аргументи для відстоювання своєї точки зору.

Як приклад диспуту, який організовано за схемою ділової гри, розглянемо диспут на тему «Педагогічна система виховання А. Макаренка». Наша група ділиться на дві частини: «Захисники» та «Опоненти». Перша підгрупа, вивчаючи творчі надбання відомого педагога, обирає факти, які підтверджують величезний внесок А. Макаренка у розвиток педагогічної науки, у збагачення її цінними відкриттями, ідеями, методами та формами роботи. Студенти намагаються довести, що основні положення системи педагогічних поглядів великого теоретика та практика не застаріли й на наш час, що його твори для сучасного вчителя є школою високої моральності, гуманізму та поваги до дитини.

Студенти підгрупи «Опоненти» не заперечують великого значення педагогічної діяльності А. Макаренка для того періоду історії, в якому він жив і працював, добирають аргументи для захисту протилежної точки зору. Вони стверджують, що вчення А. Макаренка про величезну силу колективу насправді полягає в нівелюванні кожної окремої особистості, що в сучасних умовах демократизації суспільства ми не можемо спиратися на його застарілу технологію формування «гвинтика» в системі.

Важливими показниками аналізу диспуту, який проводять студенти разом із викладачем, є не тільки фактичні знання студентів, але й загальний стиль поведінки, прояв доброзичливості та уваги до іншої точки зору, вміння обґрунтувати свою думку тощо. У кінці семінару викладач підбиває підсумки диспуту.

Для підсумку диспуту-ділової гри пропонується студентам провести дискусію на тему «Майстерність чи талант?». Розглядаються запитання: «Чи згодні Ви з думкою А. Макаренка щодо здобуття вихователем майстерності? Чому?».

Завданнями такої дискусії є не лише виявлення певних знань, які отримали студенти під час обговорення, але й формування в них уміння аналізувати будь-які події та факти, давати власну оцінку діям інших людей, знаходити шляхи вирішення проблеми.

Проміжні результати дослідження показують, що застосування різних видів навчально-рольових ігор на заняттях із педагогічних дисциплін сприяє підвищенню рівня духовного розвитку, моральних знань, розвитку особистісних якостей майбутніх учителів, їхніх переконань, почуттів і емоцій.

Надаючи студентам необхідні знання, необхідно поступово вводити їх у сферу застосування отриманої інформації на практиці, де виробляються необхідні вміння та навички роботи щодо формування духовного здоров'я молодших школярів. Основним засобом є педагогічний тренінг. Вправи для виконання поділяються на декілька груп: вирішення педагогічних завдань, які пов'язані з питаннями формування духовного здоров'я молодших школярів; діагностика рівнів сформованості духовного здоров'я дітей; підготовка та проведення виховних заходів, які спрямовані на формування духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку.

У процесі розглядання педагогічних задач студенти оволодівають вміннями та навичками психолого-педагогічного аналізу ситуації, визначення наявних можливостей, вибору необхідних засобів, варіантів оптимального вирішення на основі набутих знань.

Так, наприклад, пропонуються такі педагогічні ситуації:

- «Переконайте учня у важливості для нього опанування знань про духовні цінності»,
- «Як правильно звернути увагу учнів на джерела отримання знань щодо збереження та зміцнення духовного здоров'я?»;
- «Поясніть учням, яку роль у їхньому житті відіграє духовне здоров'я?»;
- «Поясніть учням, яку роль у житті людини відіграє книга»;
- «Поясніть учням, чому поганий вчинок приносить людині страждання, а гарний – радість і задоволення, навіть якщо ніхто, крім неї самої, не знає про цей вчинок?» тощо.

На практичних заняттях курсу «Основи педагогічної майстерності» необхідно використовувати низку практичних вправ, які розвивають у майбутніх учителів вміння швидко й педагогічно правильно вирішувати педагогічні задачі, під час яких виявляються педагогічна спрямованість, ціннісні орієнтації, інтелектуальні, емоційні, вольові якості вчителя. Серед них «Обираємо варіант», коли студентам пропонуються педагогічні ситуації, після ознайомлення з кожною з них необхідно вибрати із числа

запропонованих варіантів той, який, на їхній погляд, буде найбільш ефективним із педагогічної точки зору. Якщо жоден із запропонованих варіантів не влаштовує, то можна назвати свій, оригінальний варіант; «Оперативна задача» — після ознайомлення з педагогічною ситуацією необхідно сформулювати оперативні задачі до них.

Розв'язання педагогічних ситуацій дозволяє відпрацювати з майбутніми вчителями вихідні моменти у формуванні духовного здоров'я молодших школярів. При цьому головною метою використання подібних задач є оволодіння вміннями майбутніх учителів переконувати учнів у необхідності формування духовного здоров'я. У процесі такої діяльності відбувається накопичення необхідного досвіду на емоційному рівні. Причому під час обговорення можливих варіантів розв'язку враховуються індивідуальні особливості учнів, поєднання диференційованого та колективного підходу в роботі з молодшими школярами.

У свою чергу, кожен із майбутніх учителів може проявити свої здібності, реалізувати свій потенціал. У таких ситуаціях є важливими й деталі поведінки майбутніх учителів: міміка, жести, інтонація голосу, манера й тактика переконання. Так званий «сухий» матеріал пропускався крізь призму особистісного сприйняття кожного студента. Так майбутніми вчителями засвоюється педагогічний досвід на раціонально-емоційному рівні.

У процесі підготовки майбутніх учителів початкової школи до формування духовного здоров'я молодших школярів велике значення має вивчення навчальної дисципліни «Дитяча література з основами літературознавства». Її метою є ознайомлення студентів з ідейно-естетичним багатством художніх творів – зразків української та зарубіжної літератури. У процесі його вивчення треба навчити студентів самостійно аналізувати твори дитячої літератури, уміти правильно добирати й оцінювати їх, інтерпретувати та використовувати художні твори під час формування духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку на уроках та в позакласній роботі.

Майбутнім учителям початкових класів необхідно не тільки знати дитячу літературу, але чітко розуміти виховне та пізнавальне значення кожного твору, щоб за допомогою художнього слова розширити світогляд дитини, її ерудицію, естетичні смаки, фантазію, творчі здібності, тим самим продовжуючи формувати духовне здоров'я учнів.

Висвітлення в літературі для дітей «дитячих» тем (дитинства, школи, виховання моральних і духовних цінностей) збагачує уявлення та знання дітей про світ, про стосунки між людьми, про «добро» і «зло», про значення природи у формуванні духовного здоров'я. Найпопулярнішими видами дитячої літератури є казки, казкові повісті, байки, пейзажна лірика, оповідання про тварин і природу, твори про школу тощо.

Майбутній учитель початкової школи повинен уміти націлити дитину на розуміння основних завдань художнього твору. З цією метою проводяться *колоквіуми*, на яких пропонується обговорювати ставлення великих людей до

моральності, їхні висловлювання щодо розвитку духовно-моральних цінностей та їхні погляди щодо вирішення проблеми духовного розвитку й моралі.

Дитяча література виступає як джерело отримання духовних цінностей дитиною. Тому в процесі підготовки майбутніх учителів до цієї діяльності доречно використовувати метод «Круглого столу». Це дозволяє розвинути вміння студентів під час загальної розмови, збагачувати її своїми думками. Так, використовуючи цей метод, можна запропонувати обговорити дитячу літературу (М. Пляцковский, «Мама»; Л. Пантелеев, «Честное слово»; М. Дудин, «Берегите землю»; М. Зоценко, «Самое главное», «Бабушкин подарок»; Н. Добронравов, «Если отец герой!» та ін.).

Закріплюючи вміння та навички формування духовних і моральних цінностей молодших школярів, позитивних якостей особистості, гуманного ставлення до природи під час вивчення курсу «Дитяча література з основами літературознавства», варто проводити *сюжетно-рольові ігри*. У процесі ігор пригадуються художні дитячі твори (казки, оповідання, байки тощо), у яких герої мають ті чи інші якості особистості, для подальшого програвання цієї ситуації в групі. При зображенні негативної якості студенти програють ту ж саму ситуацію, проте намагаються показати модель бажаної поведінки, а можливо, і декілька її варіантів, які пропонували інші. Після програвання відбувається обговорення, пропонуються такі запитання:

- Що ти відчував, коли тобі не допомогли (не поділилися, збрехали тощо)? А потім, коли допомогли?
- Що ти відчував, коли був жадібним (обманював тощо)? А коли поділився?
- Чи приємно було робити добрий вчинок? Чи важко це? Чому?
- Як, на твою думку, у цьому випадку вчинила Баба-Яга (Карлсон, Бармалей, Буратино та ін.)? Як би ти вчинив? Продемонструй.

Далі пропонується обіграти такі етюди: «Загублена рукавичка», «Жадібне поросся», «Забута парасолька», «Помічник», «Дві дівчинки», «Будинок із дзвіночками» тощо.

Після цього пропонуються етюди для сюжетів із невизначеною кінцівкою: «Як би ти вчинив?». Зрозуміло, що не може бути будь-якої однієї «правильної» поведінки. Треба орієнтувати дитину на програвання різних варіантів.

У подальшій підготовці студентів до формування духовного здоров'я молодших школярів необхідно використовувати ділові ігри. За їх допомогою студенти навчаються як навичок діагностики рівня сформованості духовного здоров'я молодших школярів, так і навичок проведення навчально-виховної роботи щодо його збереження та зміцнення. Ділові ігри розроблені з урахуванням відомого ефективного досвіду [37; 104; 250]. Проте вони мають недоліки. У процесі проведення таких ігор важко відновити реальні умови роботи вчителя, і студенти не відчувають повною мірою психолого-педагогічного навантаження. Для підвищення ефективності такої форми

навчання вводяться в ігри для учасників додаткові моменти психологічної напруги. Разом із загальним задумом дій, про які коротко ознайомлюються всі, деякі студенти отримують індивідуальні картки-інструкції. Ті, хто отримав такі картки, знайомляться із вказівками, про які інші не знали. Завданням таких додаткових учасників є внесення реальних умов у процес ділової гри. Це може бути: спроба зірвати захід, неочікуване запитання, імпровізований виступ, порушення дисципліни тощо. Основні учасники, стикнувшись із несподіванкою, змушені протягом гри застосовувати відповідні дії. Такі поєднання ділової гри з психофізичним тренінгом підсилює інтерес студентів, наближає їх до реальних умов.

У таких умовах важливим є створювати атмосферу взаєморозуміння, доброзичливого ставлення учасників один до одного. Викладачі звертають увагу майбутніх учителів на два явища нашого психічного життя: рефлексію та емпатію. За їх допомогою пропонується учасникам гри постійно контролювати свої дії. Це допомагає уникнути непорозумінь і невдач під час ділової гри.

Останній, *аналітико-результативний етап* посідає важливе місце в технології підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів. Завданнями цього етапу є формування в студентів умінь здійснювати рефлексію зі збереження та зміцнення духовного здоров'я. Рефлексія – це здатність до самопізнання та самооцінки. Аналітико-результативний етап передбачає виявлення готовності майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів у навчально-виховному процесі та оцінку впроваджених індивідуальних програм зі збереження та зміцнення духовного здоров'я, аналіз і самоаналіз результатів такої діяльності.

Рефлексивна діяльність передбачає аналіз і оцінку досягнення цілі, тобто ефективність запропонованої технології підготовки майбутніх учителів, наскільки результат збігається із запланованим. На цьому етапі перевіряються не тільки засвоєні знання, уміння та навички, але й способи ефективної роботи, розвиток особистісних якостей, здатність критично ставитися до результатів власної діяльності.

Для успішної рефлексивної діяльності необхідно знайомити студентів із рефлексією як процесом, з методиками її використання, а також з найбільш доречними формами та методами такої роботи, з критеріями ефективності роботи в цьому напрямі, методами контролю та самоконтролю.

Рефлексивна спрямованість на підготовку майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів націлена, перш за все, на зіставлення попереднього досвіду роботи з цієї проблеми та особистісного. Такий аналіз дозволяє визначити існуючі погляди, уявлення про збереження та зміцнення духовного здоров'я дітей і скорегувати свою діяльність у подоланні труднощів, які виникають у процесі професійної роботи.

Досліджуючи думки науковців щодо рефлексивності майбутнього вчителя, цікавою, на наш погляд, є думка Л. Рибалко. Вона зазначила, що рефлексія характеризується тим, що майбутній учитель здатний вийти за межі безперервного потоку повсякденної навчальної практики і побачити свою працю в цілому, що дає можливість внутрішньо приймати, усвідомлювати й оцінювати труднощі та суперечності навчального процесу, конструктивно вирішувати їх відповідно до своїх ціннісних орієнтацій, розглядати труднощі як певний стимул свого розвитку, подолання власних меж [218].

У своєму дослідженні М. Васильєва визначила рефлексію як внутрішню психологічну діяльність педагога, спрямовану на самопізнання, самоаналіз, усвідомлення своєї поведінки з боку інших людей, а також наявність здібностей і навичок здійснювати компетентний аналіз і оцінку поведінки інших учасників педагогічного процесу, заснованих на глибокому знанні спеціальних теоретичних знань і сформованих умінь і навичок здійснення нормативної професійної поведінки, тобто це процес співвіднесення себе, можливостей свого «Я» з вимогами професії [37].

Вона визначила основні особливості цього поняття: якщо рефлексія, як правило, найчастіше є стихійною, ситуативною, то, зважаючи на особливості професії педагога, вона повинна бути упорядкована змістом і обставинами діяльності; оскільки об'єктом рефлексії в педагога є люди, ситуації взаємин із ними, то завжди явно вираженим є гуманістичний аспект, що припускає сполучення високих ціннісних зразків із відповідальністю; рефлексія педагога – це моральна робота, що стимулюється ззовні, проте здійснюється за внутрішньою потребою зрозуміти себе і те, що відбувається в собі; рефлексія дозволяє орієнтуватися не стільки на професію, скільки на людину в професії [37].

Рефлексія в навчальному процесі – це процес усвідомлення суб'єктом власного освітнього потенціалу. Вона допомагає майбутнім учителям сформулювати отримані результати, перевизначити цілі подальшої роботи, скорегувати свій освітній шлях, дозволяє усвідомити свою унікальність і призначення на основі аналізу його предметної діяльності та продуктів, оскільки той, хто навчається, проявляє себе в тих пріоритетних для нього сферах буття і способах діяльності, які притаманні його індивідуальності.

Л. Рибалко визначила такі ознаки рефлексії, як: спрямованість на розвиток самосвідомості (виявляється в осмисленні й орієнтації дій майбутнього вчителя на самовдосконалення, саморозвиток, самореалізацію в педагогічній діяльності, на самоорганізацію, рух через пізнання, самоаналіз і самооцінку власного стану, а також через осмислення результатів діяльності інших студентів); механізм свідомості, самосвідомості (міркування майбутнього вчителя про те, що відбувається в його власній свідомості, звернення свідомості до самого себе, осмислення майбутнім учителем передумов, закономірностей, механізмів педагогічної діяльності та соціальних ролей у процесі професійно-педагогічної самореалізації);

здатність, властивість, якість особистості (повернення до власних дій, думок); уміння спостерігати, аналізувати, контролювати, оцінювати власні дії; поліструктурний і поліпроцесуальний організований рух смислів (подолання майбутнім учителем суперечностей і ускладнень професійно-педагогічної самореалізації, а також ситуативно-динамічних стереотипів педагогічного досвіду сприяє його самозмінам) [218].

На думку Л. Рибалко, рефлексія майбутнього вчителя може здійснюватися як у внутрішньому плані (переживання і самозвіт одного індивіда), так і в зовнішньому (як колективна мисленнєва діяльність і сумісний пошук рішення). Також дослідниця визначає такі етапи рефлексії: спрямованість майбутнього вчителя на об'єкт рефлексування, тобто на власний процес професійно-педагогічної самореалізації; рефлексивний вихід (самоаналіз) на пізнання власного «Я» в тому разі, коли за допомогою інших засобів і способів неможливо пізнавати й інших; порівняння думки про власне пізнання і думки інших людей; вибір прийомів, за допомогою яких відбуватиметься рефлексування; актуалізація смислу професійно-педагогічної самореалізації; реалізація складових компонентів рефлексії стосовно етапів професійно-педагогічної підготовки; рефлексування прийомів самовдосконалення й оцінка їх продуктивності; самоконтроль за результатами рефлексії професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя; максимальний вибір і апробація прийомів рефлексії, які сприяють саморозвиткові особистості майбутнього вчителя [218].

О. Біда розрізняє індивідуальну, групову форму рефлексії, а також рефлексію з часовим вектором: ретроспективну та прогностичну [21]. Індивідуальну форму рефлексії можна здійснювати під час виконання студентами самостійних робіт творчого характеру (самоінтерв'ю). Активізувати індивідуальну рефлексію майбутніх учителів допомагають такі прийоми, як ведення особистого щоденника, складання рефлексивного автопортрета «я очима інших», монолог - імпровізація на задану тему.

Ретроспективна рефлексія полягає в аналізі подій, які відбувалися в минулому. При цьому термін давнини не має значення. Це можуть бути події з дитинства, а можуть бути події минулого заняття.

Синхронна рефлексія характеризується актуалізацією певних методів і прийомів виходу в сторонню позицію стосовно поточної події, тобто в процесі розгляданні будь-якого проблемного питання студент коментує свої дії, думки та судження.

Прогностична рефлексія націлена на майбутнє, ураховуючи вже накопичений досвід студента. Ця форма проявляється під час проектування своєї подальшої навчально-виховної діяльності, наприклад, складання конспекту наступного уроку, плану проведення екскурсії, виховного заходу тощо.

Для ефективної підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів доречно застосовувати такі прийоми рефлексивного мислення: як рефлексивний консиліум – колективне

обговорення проблеми збереження та зміцнення духовного здоров'я молодших школярів; аналіз причин її виникнення, пошук ефективних шляхів вирішення цього питання, рефлексивний прогноз щодо вирішення проблеми тощо; рефлексивні дебати; рефлексивне інтерв'ю, що розвиває вміння ставити запитання тощо.

На практичних і семінарських заняттях доречно використовувати нестандартні педагогічні ситуації, на яких студенти активно беруть участь в обговоренні, висловлюють свої думки. Навчально-виховний процес має бути побудований таким чином, щоб сприяв розвитку мислення (вміння аналізувати педагогічні ситуації щодо формування духовного здоров'я дитини, давати оцінку діям інших студентів, знаходити шляхи вирішення проблеми збереження та зміцнення духовного здоров'я дітей). Завдання для практичних, самостійних та індивідуальних робіт надаються таким чином, щоб студент не тільки відпрацьовував матеріал у певній послідовності, але й міг досліджувати дане питання всебічно, що сприяє формуванню у нього інтелектуальних умінь.

У процесі професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів до формування духовного здоров'я дітей необхідно як можна більше використовувати рефлексивні тренінги, які полягають у програванні будь-яких педагогічних ситуацій, де б студенти могли виконувати роль «учителя» і «учня». Майбутній учитель має змогу уявити себе в професійній ролі, тим самим здійснити так звану репетицію. Такі тренінги дозволяють проаналізувати доречність власних дій та дій своїх колег, помилки у вирішенні поставленого завдання. Такий метод дозволяє глибше пізнати себе як особистість і як суб'єкт професійної діяльності, усвідомити рівень власної готовності до формування духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку. Виконуючи роль учня, студент на собі відчуває результат діяльності «вчителя», стороннім оком підмічає його досягнення та помилки, тим самим отримує більш рельєфне уявлення про діяльність майбутніх учителів щодо збереження та зміцнення духовного здоров'я дітей.

Ефективність аналітико-результативного етапу технології підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів підтверджувалася в ході проведення ділових ігор із засвоєнням знань, умінь і навичок щодо збереження та зміцнення духовного здоров'я дітей.

Студентам пропонується здійснювати самооцінку та самоаналіз своєї діяльності. Вони знаходять позитивні сторони в проведенні такого виду роботи, які, на їхню думку, мають найефективніший результат у конкретній педагогічній ситуації, а також негативні риси, які слід врахувати з подальшим їх обговоренням.

У процесі такого педагогічного тренінгу студенти здебільшого непогано виходять з положення в неочікуваних випадках, проте мають місце випадки розгубленості, невдалих рішень і навіть відмови від подальшої участі. Тоді ці необдумані дії підлягають ретельному аналізу з боку студентської групи, пропонуються різні варіанти відповідей, з яких

обирається оптимальний. Завдяки завчасному настрою на доброзичливий фон ділової гри позитивні емоції по-різному підкріплюються моральною підтримкою та оптимізмом із боку викладачів. Так створюється атмосфера творчої активності майбутніх учителів.

Одним із прикладів такої ділової гри може бути діагностика рівнів сформованості духовного здоров'я молодших школярів за допомогою анкети «Самооцінка духовного здоров'я» під час вивчення курсу «Валеологія». Спочатку перед студентами ставляться завдання на основі власного досвіду розробити таку анкету [265]. На наступному занятті один із студентів відіграє роль класного керівника та проводить анкетування. Протягом дій мають місце імпровізації, дії з боку «учня». Якщо будь-який момент відіграється невдало, здійснюється його повтор. Проводиться серйозна робота з оволодіння вміннями та навичками педагогічної діяльності.

Анкета (орієнтовна) «Самооцінка духовного здоров'я»

1. Чи володієш ти основними критеріями духовного здоров'я? Назви будь-які 5 із них.

2. Скільки джерел ти використовуєш для отримання інформації щодо формування духовного здоров'я?

3. Як ти ставишся до думок і суджень інших людей?

4. Яку цінність має для тебе ставлення до свого здоров'я, здоров'я батьків, членів твоєї родини, однолітків?

5. Якою мірою ти вмієш відокремлювати «погане» від «корисного»?

6. Чи вмієш ти йти на компроміс?

7. Як, на твою думку, моральність впливає на стан твого здоров'я та здоров'я людей, які тебе оточують?

8. Як ти оцінюєш можливість негативного впливу комп'ютерних ігор, телебачення, реклами на духовне здоров'я людини?

Відповіді на запитання оцінювалися кількісними показниками:

«5» - відмінно володію або ставлюсь, високо оцінюю, відмінно вмію або знаю, кількість джерел інформації;

«4» - добре володію або ставлюсь, достатньо ціную, добре вмію або знаю, кількість джерел інформації;

«3» - задовільний показник;

«2» - низький показник;

«1» - не вмію, не володію, ніяк не ставлюсь, не ціную, кількість джерел інформації;

«0» - немає відповіді.

Така універсальна шкала оцінювання дозволяла визначати рівні сформованості уявлень молодших школярів про духовне здоров'я, виходячи із загальної суми всіх оцінок.

Сума самооцінок

від 30 до 40

Рівень сформованості уявлень про духовне здоров'я

високий

від 25 до 29
від 16 до 24
від 1 до 15

достатній
низький
дуже низький

Результати самооцінок, які були отримані в діловій грі, стають одночасно й проміжним показником розвитку рівня готовності майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів. Після проведення анкетування відбувається активне обговорення оптимальності, недоліків і переваг даної анкети. Наступною є творча робота зі складання інших анкет, які дозволяють виявити знання, уміння та навички, що є основою духовного здоров'я молодших школярів, розробляються анкети для дітей 1–2х класів та дітей 3–4-х класів.

Разом із анкетуванням студенти вчаться виявляти рівень сформованості духовного здоров'я шляхом спостережень, співбесід, інтерв'ювання, статистичного аналізу успішності учнів з окремих предметів, їхньої участі в гуртках, заходах, їхніх інтересів і захоплень.

Ділові ігри використовуються також при озброєнні студентів уміннями та навичками проведення конкретних виховних заходів, спрямованих на формування духовного здоров'я молодших школярів. При цьому за допомогою викладача студенти готують та проводять у своїх групах диспути, усні журнали, конференції, вікторини тощо. При цьому широко використовується досвід роботи, який представлений у наукових дослідженнях [93]. Для того, щоб поєднати набування студентами знань, умінь і навичок із реальною педагогічною практикою, сценарії, які розробляються майбутніми вчителями, проходять апробацію в загальноосвітніх навчальних закладах міста Харкова. Це є ефективною та цікавою перевіркою творчих робіт студентів. Завдяки відгукам на використанні сценарії вносяться певні корективи в підготовку майбутніх учителів.

Так, одним із суттєвих зауважень є те, що студенти здебільшого приділяють увагу змісту виховного заходу й недостатньо використовують методичний інструментарій. У зв'язку з цим в подальшій нашій діяльності щодо підготовки майбутніх учителів із формування духовного здоров'я молодших школярів більше уваги слід приділяти методичному забезпеченню в підготовці та проведенні виховних заходів.

Уся діяльність зі студентами з підготовки їх до формування духовного здоров'я молодших школярів будується на взаємозв'язку освіти та самоосвіти, виховання й самовиховання особистості майбутнього педагога.

Актуалізуючи установку майбутніх учителів на оволодіння необхідними знаннями, уміннями та навичками, варто одночасно спонукати їх до самовдосконалення, висуваючи перед ними такі завдання: підсилити в собі вже існуючі позитивні властивості та якості; сформувані в собі відсутні необхідні позитивні якості; послабити та ліквідувати свої негативні якості.

На індивідуальних заняттях і консультаціях студенти за допомогою викладачів намічають конкретний шлях самоосвіти та самовиховання щодо формування духовного здоров'я, який логічно складався з таких етапів: оформлення мети в ідеальну модель; дослідження своїх можливостей; складання плану самовдосконалення; керування собою та своєю діяльністю для досягнення поставленої мети.

Для того, щоб полегшити самоконтроль студентів, їм пропонується вести щоденники самовиховання, де відображаються основний план дій, досягнення та проміжні рівні готовності до діяльності щодо формування духовного здоров'я молодших школярів. Конкретні приклади самовиховання показують, що при достатній увазі до них, при вмілому, ненав'язливому керівництві з боку викладачів досягнення достатнього рівня готовності до формування духовного здоров'я молодших школярів є ефективним.

Так, наприклад, студентка 3-го курсу Тетяна С. ніколи не мріяла про роботу вчителя. Навчатися у вищій педагогічній навчальній заклад пішла за порадою батьків, особливого інтересу в неї до майбутньої професії не виникло. Проте в процесі педагогічної практики в школі вона твердо вирішила бути вчителем. Потім у бесіді з викладачем дівчина зізналася, що поштовхом до прийняття такого рішення була наявність задоволення та радості від спілкування з дітьми, від проведених уроків, від результатів навчання, тобто позитивні емоції створили сприятливий настрій на майбутню професійно-педагогічну діяльність. Після педагогічної практики студентка старанно готувала себе до професії педагога: вивчала додаткову літературу з педагогіки, психології, з методики викладання. Педагогічний щоденник допоміг їй визначити напрям роботи над собою та істотно покращити професійні якості. Після закінчення навчання в педагогічному університеті молодий педагог поділилася своєю мрією: «Хочу своїм маленьким учням розкрити весь світ». Зараз вона працює вчителем початкових класів однієї з харківських шкіл. У своїй роботі намагається не тільки давати знання учням, але й здійснювати їх культурний розвиток, формувати тим самим духовне здоров'я молодших школярів.

Дослідження, яке проводилося протягом декількох років, показало, що важливим етапом у підготовці майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів є включення майбутніх учителів у практичну діяльність, оскільки вона є важливим моментом закріплення набутих знань і вмінь та корекції готовності до педагогічної роботи.

Залучення майбутніх учителів у практичну діяльність необхідно здійснювати під час літньої виховної практики та педагогічної практики в школах, під час самостійної науково-дослідної роботи, виконання проєктів. Також організовується загальнокорисна діяльність студентів, під час якої вони набувають досвіду в роботі з формування духовного здоров'я молодших школярів.

Під час педагогічних практик важливою є рефлексія попередніх практик, яка дозволяє студентам краще усвідомлювати зміст і завдання та

особливості, а також взаємовідвідування уроків і їх колективне обговорення. Студенти проводять виховні заходи, які сприяють формуванню у молодших школярів духовного здоров'я, а саме: залучення дітей до вищих духовних якостей, моральних цінностей, культурі поведінки, здоровому способу життя, піклуванні про своє здоров'я в цілому, етиці, естетиці.

Так, під час педагогічної практики в літніх оздоровчих таборах студенти організовують та проводять свята, конкурси, змагання, які включають в себе моменти формування духовного здоров'я молодших школярів: «Місто, у якому я живу», «Свято літа в моєму рідному краї», «Прославляємо руки матері» (виставка малюнків), «Свято Трійці», «Свято Івана Купала», спартакіада «У здоровому тілі – здоровий дух», «День Нептуна», «День самоврядування в таборі», «Президентська республіка», екологічна акція «Чистий дім – чистий двір – чисте місто» тощо. Під час цих заходів студенти оволодівають необхідними вміннями та навичками виховної роботи, виховують в дітей почуття патріотизму, формують вміння відповідати за свої вчинки, елементарні уявлення про релігії країн світу, роль традиційних релігій у розвитку нашої держави, у її історії та культурі.

Організуючи дозвілля дітей у літніх оздоровчих таборах, доречно формувати духовне здоров'я дитини розвивальними іграми, у яких вони залюбки беруть активну участь, тим самим стають відкритими до ефективного сприйняття інформації стосовно свого духовного розвитку. Серед цих ігор є такі, як : «Скажи навпаки», «Добери синонім», «Хто більше?», «Казка на новий лад», «Вгадай, хто це?», «Порівняй героїв казок», «Напиши герою листа» тощо.

Під час проведення екологічної акції майбутні вчителі намагаються сформувати в дітей повагу до праці, формують первинні навички колективної праці, уміння проявляти дисциплінованість, взаємоповагу, взаємодопомогу, дбайливе ставлення до результатів своєї праці, праці інших людей і негативне ставлення до ліні та неохайності в праці.

Проводячи спортивні заходи, студенти відпрацьовують організаційні вміння, формують у дітей елементарні уявлення про єдність і взаємовплив різних складових здоров'я людини: фізичного, соціального, психічного та духовного; формують інтерес до прогулянок на природі, рухливих ігор, участі в спортивних змаганнях.

Під час педагогічної практики в загальноосвітніх навчальних закладах студенти проводять спостереження за учнями, діагностують рівень сформованості їхнього духовного здоров'я. При цьому використовують методичні прийоми, які раніше були вивчені студентами в процесі їхньої участі в ділових іграх: анкети самооцінки духовного здоров'я, бесіди, інтерв'ю, спостереження, думки незалежних експертів (учителів).

Отже, після проведення будь-якого методичного заходу, поглибленої роботи студента над проблемою формування духовного здоров'я молодших школярів рефлексивний аспект діяльності обов'язково повинен містити такі запитання: «Що я взяв для себе, працюючи над проблемою?», «Які цікаві

думки, ідеї, знахідки можуть стати мені в пригоді в подальшій практичній роботі?», «Що було найцікавішим і чому?», «Які довелося виконувати завдання та яким способом?», «Які труднощі виникали та як вони долалися?».

Велику роль у формуванні духовного здоров'я молодших школярів відіграє такий метод організації навчально-виховного процесу, як виконання *проекту*, який розвиває самостійні дослідницькі вміння студентів, уміння критично мислити, конструювати свої знання, орієнтуватися в освітньому просторі стосовно проблеми збереження та зміцнення духовного здоров'я дітей молодшого шкільного віку.

На практичних заняттях із «Основ валеології» в процесі організації самостійної роботи пропонується студентам виконання проектів із таких тем: «Мій духовний розвиток», «Школа збереження здоров'я» тощо.

Так, суть проекту «Мій духовний розвиток» полягає в тому, що студенти повинні спроектувати такий спосіб життя, який би забезпечував зміцнення духовного здоров'я, спираючись на свій спосіб життя, рівень свого духовного розвитку, вплив негативних процесів, які відбуваються в суспільстві в наш час. Для успішного виконання такого проекту в студентів мають бути сформовані поняття про: чинники, що визначають духовне здоров'я; фактори, які зміцнюють і послаблюють духовний розвиток особистості; критерії самооцінки духовного здоров'я; компоненти збереження та зміцнення духовного здоров'я (особистість – патріот і громадянин, особистість та її моральність, особистість та її ставлення до праці, особистість та її здоров'я, особистість та її відношення до природи, особистість і світ прекрасного).

Під час проведення формувального експерименту має місце суспільно-корисна діяльність студентів. Студентам пропонується провести анкетування учнів 4-х класів щодо сформованості їхнього духовного здоров'я. Майбутні вчителі проводять таку роботу. Потім на черговому занятті вони відповідно до результатів анкетування роблять комплекс заходів, спрямованих на збереження та зміцнення духовного здоров'я молодших школярів. Більше ніж 30 наробок виховних заходів було передано в базові школи, де вони віднайшли своє подальше застосування.

Таким чином, на практиці реалізовувався принцип зв'язку з життям. Студенти отримували необхідний досвід практичної діяльності у проведенні анкетування, розробки виховних заходів. Суспільно-корисна діяльність студентів відіграла важливу роль у їхній підготовці до формування духовного здоров'я молодших школярів. Студенти надавали посильну допомогу в збереженні та зміцненні духовного здоров'я молодших школярів шляхом передачі до шкіл складених і розроблених ними сценаріїв виховних заходів. При цьому націлювали їх на творчий підхід у такій діяльності.

Користь від цього була подвійна: школи отримали готові сценарії виховних заходів, а студенти в процесі роботи над ними підвищували свій

професійний рівень, набували вмінь і навичок із формування духовного здоров'я молодших школярів.

Таким чином, спираючись на позитивні емоції в роботі вчителя початкових класів, спонукали майбутніх вчителів до розуміння необхідності формування духовного здоров'я молодших школярів загальноосвітніх шкіл, оволодіння необхідними знаннями, уміннями та навичками. Залучення студентів до практичної діяльності дозволяє здійснити контроль і самоконтроль готовності студентів до формування духовного здоров'я молодших школярів.

Здійснення на практиці такої підготовки майбутніх учителів показує, що найбільш ефективними формами та засобами актуалізації установки студентів на необхідність формування духовного здоров'я дітей початкової школи є диспути, дискусії про ціннісне ставлення до свого здоров'я, про роль учителя у формуванні духовного здоров'я особистості, вирішення проблемних ситуацій і завдань щодо моделювання ідеального образу вчителя молодших класів, використання позитивних почуттів і емоцій у своїй педагогічній діяльності.

Озброєння студентів знаннями, вміннями та навичками із формування духовного здоров'я молодших школярів легше здійснювати шляхом виконання майбутніми вчителями творчих робіт із педагогіки, проведення педагогічного тренінгу, ділових ігор, здійснення самовиховання студентів під керівництвом викладачів.

Аналізуючи результат своєї діяльності щодо підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів, студент повинен усвідомлювати ті зміни, які сталися: «У чому я змінився за цей час?», «Який мій найбільший успіх?», «Чому та як я його досяг?», «Які мої найбільші труднощі?», «Як я їх долав і долатиму?», «Що в мене раніше не виходило, а тепер виходить?», «Які зміни відбулися в моїх знаннях?», «Що я навчився робити?», «Якими видами та способами діяльності я оволодів?» тощо.

Завдяки включенню майбутніх учителів до діяльності під час педагогічної практики в школах, літньої педагогічної практики, виконання суспільно корисної роботи стає можливим закріплення набутих ними знань і вмінь, корекція їхньої готовності до формування духовного здоров'я молодших школярів.

Таким чином, аналітико-результативний етап технології підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів передбачає потреби майбутніх педагогів у систематичному самоспостереженні, самоконтролі, систематичному аналізі власного та колективного досвіду щодо збереження та зміцнення духовного здоров'я.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано розв'язання наукової проблеми підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів, що виявилось в наступному:

На основі аналізу філософської, валеологічної та психолого-педагогічної літератури розкрито суть поняття «духовне здоров'я» в контексті його формування у дітей молодшого шкільного віку та встановлено ступінь дослідженості проблеми професійної підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів. З'ясовано, що «духовне здоров'я» – це складна інтегрована особистісна якість, формування якої зумовлює готовність і спроможність особистості до всебічної реалізації себе в суспільному житті, її прагнення до оволодіння загальнолюдськими цінностями; спроможність до взаємодії з мікро-, мезо- та макросередовищем, здатність відчувати себе часткою навколишнього світу, бажання поліпшувати його й у зв'язку з цим уміти співчувати, співпереживати, надавати допомогу іншим, будувати гармонійні взаємини з людьми, відповідально ставитися до себе та свого життя.

Формування духовного здоров'я особистості здійснюється через розвиток її духовної культури; освіта при цьому виступає як транслятор духовної культури, за рахунок чого в освітній діяльності формується специфічний простір духовності – основна передумова «одухотворення особистості», середовища, яке забезпечує її духовне здоров'я.

Духовне здоров'я відображає рівень розвитку духовних потенцій людини при відсутності духовних девіацій. Воно є сукупністю характеристик духовного світу особистості, що пов'язані з її свідомістю та самосвідомістю: ментальністю, ставленням до сенсу життя, оцінкою реалізації власних здібностей і можливостей. Духовність, що пов'язана із загальнолюдськими істинами добра, любові та краси, опосередковує духовне здоров'я людини. Його основу визначає система моральних цінностей, напрямів і мотивів поведінки індивіда в суспільстві.

Доведено, що готовність майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів - це стійке особистісне утворення майбутнього вчителя, що характеризує теоретичну та практичну підготовленість його особистості до формування духовного здоров'я молодших школярів. При цьому визначено її структурні компоненти, а саме: мотиваційно-ціннісний (позитивна мотивація до формування духовного здоров'я молодших школярів), знаннєво-практичний (сукупність знань про духовне здоров'я молодших школярів і вмінь його формування через освіту); рефлексивно-корегувальний (здатність до аналізу та корекції власної професійної діяльності щодо формування духовного здоров'я молодших школярів).

Науково обґрунтовано та експериментально перевірено технологію підготовки майбутніх учителів до формування духовного здоров'я молодших школярів, що включає такі етапи: підготовчий (розробка навчально-методичного забезпечення аудиторної та позааудиторної діяльності студентів щодо підготовки формування духовного здоров'я молодших школярів); мотиваційно-цільовий (стимулювання професійної спрямованості студентів до формування духовного здоров'я молодших школярів); змістовно-процесуальний (формування у студентів сукупності знань про основи розвитку духовного здоров'я молодших школярів і професійних умінь його формування в умовах навчально-виховного процесу); аналітико-результативний (рефлексія та корекція результативності процесу підготовки студентів до формування духовного здоров'я молодших школярів).

Установлено, що впровадження технології підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів в освітній процес позитивно вплинуло на такі показники, як: ставлення майбутнього вчителя до необхідності формування духовного здоров'я молодших школярів; інтерес студентів до такої діяльності; виявлення особистісних і професійно значущих якостей; сформованість системи спеціальних знань і спеціальних умінь; рівень адекватної професійної самооцінки та здатність до активного саморозвитку.

Виявлено, що найбільш оптимальний підхід щодо послідовної активізації інтелектуальної, морально-етичної, емоційно-вольової та естетичної сфер свідомості молодшого школяра в процесі формування духовного здоров'я. Підтверджено, що ефективність підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів і якість його готовності до цього процесу залежить від активного використання в навчально-виховній роботі інтерактивних форм і методів навчання (ігор, імпровізації, моделювання народних обрядів і свят) і впливу на особистість дитини засобами різних видів мистецтва: музики, літератури, танців тощо. На основі врахування таких важливих якостей молодшого школяра, як підвищена емоційність, чуттєвість, допитливість, довіра, створюється сприятливе підґрунтя для впливу на духовний розвиток і формування духовного здоров'я дитини молодшого шкільного віку.

Уточнено основні критерії (мотиваційно-особистісний, когнітивно-процесуальний, аналітико-оцінний) та показники (інтерес до професійно-педагогічної діяльності в умовах початкової школи, мотивація досягнення успіху в процесі формування духовного здоров'я, сформованість професійних і особистісно значущих якостей особистості майбутнього вчителя, повнота знань про духовне здоров'я особистості та шляхи його формування у молодших школярів у процесі освіти, сформованість аналітико-проектувальних, організаторсько-координаційних, мобілізаційно-регулювальних, оцінно-рефлексивних умінь) готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів.

Безумовно, проблема підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів цим дослідженням не вичерпується. Перспективними для подальшого наукового пошуку є питання про особливості підготовки вчителів до формування духовного здоров'я молодших школярів залежно від типів педагогічних навчальних закладів, використання різних форм і методів навчально-виховної роботи зі студентами тощо.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллина О. А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования : для пед. спец. вузов / О. А. Абдуллина. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Просвещение, 1990. – 141 с.
2. Абдуллина О. А. Структура базового блока педагогического образования и технология его диагностики. Ч. 1 / О. А. Абдуллина. – Москва, 1992. – 153 с.
3. Амосов Н. М. Раздумья о здоровье / Н. М. Амосов. – 3-е изд., доп., перераб. – Москва : Физкультура и спорт, 1987. – 64 с.
4. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV—XVII вв. / С. Д. Бабишин, Б. Н. Митюрков ; вступ. ст. Д. С. Лихачева, Г. М. Прохорова. – Москва : Педагогика, 1985. – 363 с.
5. Антонова Л. Ф. Школа духовності, сприяння здоров'ю та соціального партнерства. Ч. 2 / Л. Ф. Антонова, І. Попова. – Харків : Основа, 2010. – 224 с. – (Бібліотека журналу "Управління школою" ; вип.10).
6. Апанасенко Г. Л. Медицинская валеология / Г. Л. Апанасенко, Л. А. Попова. – Ростов-на-Дону : Феникс ; Киев : Здоровье, 2000. – 245 с. – (Гиппократ).
7. Архангельский С. И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерности, основы и методы : учеб.-метод. пособие / С. И. Архангельский. – Москва : Высш. шк., 1980. – 368 с.
8. Асафьев Б. В. Музыкальная форма как процесс / Б. В. Асафьев. – Изд. 2-е. – Ленинград : Музыка, 1971. – 373 с.
9. Асмолов А. Г. Деятельность и установка / А. Г. Асмолов. – Москва : Изд-во МГУ, 1979. – 151 с.
10. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды / Ю. К. Бабанский ; АПН СССР ; авт. вступ. ст. Г. Н. Филонов [и др.]. – Москва : Педагогика, 1989. – 558 с. : портр. – (Труды членов и член-корреспондентов АПН СССР).
11. Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса : метод. основы / Ю. К. Бабанский. – Москва : Просвещение, 1982. – 192 с.
12. Балл Г. О. Гуманізація загальної та професійної освіти: суспільна актуальність і психолого-педагогічні орієнтири / Г. О. Балл // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи : монографія / за ред. І. А. Зязюна. – Київ : Віпол, 2000. – С.134–157.
13. Барбина Е. С. Формирование педагогического мастерства в системе непрерывного педагогического образования : монография / Е. С. Барбина. – Київ : Вища шк., 1997. – 153 с.
14. Белов В. П. Реабилитация больных как целостная система / В. П. Белов, А. В. Шмаков // Вестник АМН СССР. – 1987. – № 34. – С. 60–67.
15. Бердяев Н. А. Философия свободы духа / Н. А. Бердяев. – Москва : Республика, 1994. – 387 с.
16. Беспалько В. П. Опыт разработки и использования критериев качества усвоения знаний // Советская педагогика. – 1968. – № 4. – С. 52–69.
17. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии / В. П. Беспалько. – Москва : Педагогика, 1989. – 191 с.
18. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения / В. П. Беспалько. – Москва : Педагогика, 1995. – 208 с.
19. Бех І. Д. Виховання особистості : навч.-метод. посіб. : у 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / І. Д. Бех. – Київ : Либідь, 2003. – 278 с.
20. Белова Л. О. Виховна система ВНЗ: питання теорії та практики / Л. О. Белова. – Харків : ХНУ, 2004. – 217 с.

21. Біда О. А. Підготовка майбутніх учителів до здійснення природознавчої освіти у початковій школі: теоретико-методичні засади : монографія / О. А. Біда. – Київ : Науковий світ, 2002. – 232 с.
22. Бобрицька В. І. Формування здорового способу життя у майбутніх учителів / В. І. Бобрицька : монографія. – Полтава : Скайтек, 2006. – 432 с.
23. Богуш А. М. Уроки духовності дітям / А. М. Богуш А., Сучок В. І. – Одеса : Друк, 2007. – 198 с.
24. Богуш А. М. Дефініції “духовність” і “моральність” в аспекті національного виховання в Україні // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах : зб. наук. пр. – Київ, 2000. – Кн. 1. – С. 18–23.
25. Бодалев А. А. Личность и общение / А. А. Бодалев. – Москва : Междунар. пед. акад., 1995. – 328 с.
26. Бойчук Ю. Д. Еколого-валеологічна культура майбутнього вчителя: теоретико-методичні аспекти : монографія / Ю. Д. Бойчук. – Суми : Унів. кн., 2008. – 329 с.
27. Бойчук Ю. Д. Теоретико-методичні основи формування еколого-валеологічної культури майбутнього вчителя : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Ю. Д. Бойчук. – Харків, [б. в.], 2010. – 44 с.
28. Борытко Н. М. Диагностическая деятельность педагога : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. / Н. М. Борытко ; под ред. В. А. Сластенина, И. А. Колесниковой. – Москва : Академия, 2006. – 288 с.
29. Брехман И. И. Валеология – наука о здоровье / И. И. Брехман. – 2-е изд., доп., перераб. – Москва : Физкультура и спорт, 1990. – 208 с.
30. Брехман И. И. Введение в валеологию – науку о здоровье / И. И. Брехман. – Ленинград : Наука, 1987. – 125 с.
31. Булич Е. Г. Валеология. Теоретичні основи валеології : навч. посіб. / Е. Г. Булич, І. В. Муравов. – Київ : ІЗМН, 1997. – 224 с.
32. Буряк В. К. Самостоятельная работа учащихся : кн. для учителя / В. К. Буряк. – Москва : Просвещение, 1984. – 64 с.
33. Вайнер Э. Н. Валеологическое образование как необъемлемая часть отечественной системы формирования здоровья / Э. Н. Вайнер, Н. А. Растворцева // Валеология. – 2004. – № 2. – С. 58–59.
34. Вайнер Э. Н. Валеология : учеб. для вузов / Э. Н. Вайнер. – 2-е изд., испр. – Москва : Наука, 2002. – 416 с.
35. Вайнер Э. Н. Образовательная среда и здоровье учащихся / Э. Н. Вайнер // Валеология. – 2003. – № 2. – С. 35–39.
36. Валеология : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. Ч. 2 / В. І. Бобрицька [та ін.] ; за ред. В. І. Бобрицької. – Полтава : Скайтек, 2000. – 159 с. : іл.
37. Васильева М. П. Теоретичні основи деонтологічної підготовки педагога : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / М. П. Васильева. – Харків, 2004. – 38 с.
38. Введение в педагогическую деятельность : учеб. пособие / А. С. Роботова, Т. В. Леонтьева, И. Г. Шапошников [и др.] ; под ред. А. С. Роботовой. – Москва : Академия, 2002. – 208 с.
39. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / авт, кер. проекту та голов. ред. В. Т. Бусел ; ред.-лексикогр.: В. Т. Бусел, М. Д. Василюк-Дерибас, О. В. Дмитрієв [та ін.]. – Київ : Ірпінь : Перун, 2004. – 1426 с.
40. Вентцель К. Н. Свободное воспитание : сб. избр. тр. / К. Н. Вентцель. – Москва, [б. и.], 1993. – С. 90–93.

41. Вертакова Ю. В., Симоненко Е. С. Управление инновациями: теория и практика : учеб. пособие / Ю. В. Вертакова, Е. С. Симоненко. – Москва : Эксмо, 2008. – 432 с. – (Высшее экономическое образование).
42. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А. А. Вербицкий. – Москва : Высш. шк., 1991. – 250 с.
43. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – Вид. 2-ге, допов. – Київ : Каравела, 2007. – 399 с. – (Вища освіта в Україні).
44. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. С. Вітвицька. – Київ : Центр учб. л-ри, 2003. – 314 с.
45. Виховання духовності особистості : навч.-метод. посіб./ М. Й. Боришевський, Л. І. Пилипенко, О. І. Пенькова [та ін.] ; НАПН України, Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка ; заг. ред. М. Й. Боришевського. – Київ : [б. и.], 2013. – 103 с. : портр.
46. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки / О. І. Вишневський. – Дрогобич : Коло, 2003. – 528 с.
47. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. Т. 3 : Проблемы развития психики / Л. С. Выготский ; под ред. А. М. Матюшкина ; гл. ред. А. В. Запорожец ; [вступ. ст. А. Н. Леонтьева]. – Москва : Педагогика, 1983. – 367 с.
48. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 374 с.
49. Гончаренко М. С. Валеопедагогические аспекты духовности : учеб. пособие / М. С. Гончаренко. – Харьков : ХНУ, 2007. – 400 с.
50. Грабарь М. И. Применение математической статистики в педагогических исследованиях / М. И. Грабарь, К. А. Краснянская. – Москва : Педагогика, 1977. – 136 с.
51. Гриньова В. М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя : (теор. та метод. аспекти) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В. М. Гриньова. – Київ, [б. в.], 2001. – 45 с.
52. Гриньова В. М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя : (теор. та метод. аспекти) : монографія / В. М. Гриньова ; ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Основа, 1998. – 298 с.
53. Гриньова М. В. Методика викладання валеології : навч.-метод. посіб. – Полтава : АСМІ, 2003. – 220 с.
54. Данильченко О. В. Формування в школярів компетентнісного ставлення до свого здоров'я // Біологія. – 2007. – № 30– С. 92.
55. Державна національна програма "Освіта": Україна ХХІ століття / відп. за вип. С. С. Павловський. – Київ : Райдуга, 1994. – 61 с.
56. Державний стандарт базової і повної середньої освіти. – Київ : КНТ, 2004. – 88 с.
57. Дурай-Новакова К. М. Формирование профессиональной готовности к педагогической деятельности : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / К. М. Дурай-Новакова. – Москва, [б. и.], 1983. – 32 с.
58. Дьяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях: психологический аспект / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандилович, В. А. Пономаренко. – Минск : Университетское, 1985. – 207 с.
59. Дьяченко М. И., Кадыбович Л. А. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кадыбович. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 175 с.
60. Духовное здоровье // <http://www.tru.ca/wellness/spiritual.html>
61. Духовное и физическое здоровье – два аспекта развития личности // <http://tainy.net/23436-duxovnoe-i-fizicheskoe-zdorove-dva-aspekta-razvitiya-lichnosti.html>.

62. Ельконін Д. Б. До проблеми періодизації психологічного розвитку в дитячому віці // Загальна психологія. – 1971. – № 4. – С. 6–20.
63. Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту : в 3 т. Т. 1 / [под. ред. Г. И. Кукушкина]. – Москва : Физкультура и спорт, 1961. – 368 с.
64. Енциклопедія освіти / АПН України ; голов. ред. В. Г. Кремень. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
65. Єльнікова Г. В. Організація діяльності педагогічного колективу школи щодо контролю за засвоєнням учнями змісту навчання : навч. посіб. / Г. В. Єльнікова. – Харків : ХОІНОПП, 1996. – 60 с.
66. Ждамирова И. М. Педагогическая диагностика как частный вид диагностирования / И. М. Ждамирова // Вестник СевКавГТУ. Серия: Гуманитарные науки. – 2004. – № 2 (12). – С. 43–52.
67. Журавлев В. И. Основы педагогической конфликтологии / В. И. Журавлев. – Москва : РПА, 1995. – 84 с.
68. Загрекова Л. В. Теоретико-методологические основы воспитания будущего учителя в системе профессионального образования : (концептуальный подход) / Л. В. Загрекова // Воспитание будущего учителя: идеи, ценности, ориентации : учеб. пособие / под ред. Л. В. Загрековой [и др.]. – Н.-Новгород: Изд-во НГПУ, 2001. – С. 30–61.
69. Загвязинский В. И. Методология и методика педагогических исследований / В. И. Загвязинский : учеб. пособие. – Тюмень : Изд-во Тюм. гос. ун-та, 1976. – 85 с.
70. Зайцев Г. К. Валеология. Культура здоровья : кн. для учителей и студ. пед. спец. / Г. К. Зайцев, А. Г. Зайцев. – Самара : Бахрах-М, 2003. – 268 с.
71. Зайченко І.В. Уроки формування духовності особистості //Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття: наук.-метод. зб. Ч.1.-К., 1998. -С.108-119.
72. Закон України про вищу освіту : (станом на 01.04.2002 р.). – Харків : Ксилон, 2002. – 60 с.
73. Закон України про загальну середню освіту // Освіта України. – 1999. – № 25. – С. 5–8.
74. Закони України про охорону здоров'я : зб. нормат.-прав. актів / уклад.: О. В. Карпенко, В. В. Костицький, В. Ф. Москаленко [та ін.]. – Київ : Укрмедкнига, 2000. – 463 с.
75. Зальцерман Б. А. Мастерская открытий. Опыты альтернативного образования / Б. А. Зальцерман [и др.]. – Рига : Эксперимент, 1995. – 208 с.
76. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність : підруч. для вищ. пед. навч. закл. / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос [та ін.] ; за ред. І. А. Зязюна. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Київ : Вища шк., 2004. – 422 с.
77. Засобина Г. А. Профессиональная подготовка будущего учителя к сохранению здоровья школьников / Г. А. Засобина, В. И. Назаров, Л. В. Куклина. – Иваново : Пресс, 2001. – 216 с.
78. Иванова Л. И. Критерии эффективности профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры к работе с учениками с отклонениями в состоянии здоровья / Л. И. Иванова // Молодой ученый. – 2014. – № 1. – С. 528–530.
79. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика / К. Ингенкамп ; пер. с нем. – Москва : Педагогика, 1991. – 240 с. – (Зарубежная школа и педагогика).
80. Ионова Е. Н. Вальдорфская педагогика: теоретико-методологические аспекты : монография / Е. Н. Ионова. – Харьков : Бизнес-Информ, 1997. – 300 с.
81. Ионова Е. Н. Салютогенез и развитие ребенка // Междунар. науч.-практ. конф. «Развитие личности в дошкольном и школьном образовании: опыт, проблемы, перспективы». – Белгород : Изд-во БелГУ, 2003. – Ч. 2. – С. 185–190.

82. Исаев И. Ф. Профессионализм преподавателя: культура, стиль, индивидуальность : учеб. пособие / И. Ф. Исаев, Л. Н. Макарова. – Москва ; Белгород : Изд-во БГУ, 2001. – 196 с.
83. Исаева З. А. Формирование готовности студентов университета к педагогической деятельности / З. А. Исаева. – Москва : Изд-во МГУ, 1995. – 710 с.
84. История педагогики и образования: от зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. : учеб. пособие для пед. ун-тов / [под ред. А. И. Пискунова]. – Москва : Педагогика, 2001. – 512 с.
85. Истратова О. Н. Справочник психолога начальной школы / О. Н. Истратова. – Ростов на Дону : Феникс, 2008. – 442 с.
86. Іонова О. М. Фактори ризику здоров'я сучасних школярів / О. М. Іонова // Актуальні питання навчання та виховання особистості : зб. наук. ст. – Харків : ХНПУ, 2008. – С. 27–38.
87. Іонова О. М. Функції шкільної освіти і здоров'я дитини : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. «Валеологія: сучасний стан, напрямки та перспективи розвитку», (Харків, 9-10 квіт., 2005 р.) / М-во освіти і науки України, ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2005. – Т. 1. – С. 98–103.
88. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. – Санкт-Петербург : Петрополис, 1996. – 414 с.
89. Каляева Ю. А. Формирование коммуникативных умений учащихся начальных классов школы-интерната : дис...канд. пед. наук / Ю. А. Каляева. – Магнитогорск, 2002. – 144 с.
90. Кан-Калик В. Учителю о педагогическом общении : кн. для учителя / В. А. Кан-Калик. – Москва : Просвещение, 1987. – 190 с.
91. Камычек Я. Вежливость на каждый день / Я. Камычек ; пер. с пол. – 3-е изд. – Москва : Знание, 1988. – 127с.
92. Капська А. Й. Деякі особливості формування готовності студентів до професійної творчості / А. Й. Капська // Моделювання виховної діяльності в системі професійної підготовки студентів: теорія, практика, програми. – Київ : ІЗМН, 1998. – С. 5–12.
93. Капська А. Й. Гра як активний метод навчання студентів майстерності слова / А. Й. Капська // Рідна школа. – 1991. – № 10. – С.71–73.
94. Каптен Ю. Л. Трансцендентальный мир / Ю. Л. Каптен. – Санкт-Петербург : Кополис и культура, 1991. – 329 с.
95. Киверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике / А. А. Киверялг. – Талин : Валгус, 1980. – 334 с.
96. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе : (анализ зарубежного опыта) / М. В. Кларин. – Москва : Знание, 1989. – 154 с.
97. Кларин М. В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта / М. В. Кларин // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 12–18.
98. Коваленко О. Е. Сучасні підходи до управління якістю підготовки фахівців у вищому навчальному закладі / О. Е. Коваленко // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2008. – № 2. – С. 65–71.
99. Колесникова И. А. Педагогическая реальность: опыт межпарадигмальной рефлексии : курс лекций по философии педагогики / И. А. Колесникова. – Санкт-Петербург : Детство-Пресс, 2001. – 288 с.
100. Кондрашова Л. В. Внеаудиторная работа по педагогике в педагогическом институте. – Киев : Высш шк. ; Одеса : Гл. изд-во, 1988. – 160 с.
101. Кондрашова Л. В. Методика підготовки майбутнього вчителя до педагогічного взаємодія з учнями : учеб. пособие. – Москва : Прометей, 1990. – 158 с.
102. Кондрашова Л. В. Морально-психологічна готовність студента до вчительської діяльності / Л. В. Кондрашова. – Київ : Вища шк., 1987. – 54 с.

103. Кондрашова Л. В. Теоретические основы воспитания нравственно-психологической готовности студентов пед. инст. к профессиональной деятельности : автореф. дис. на соиск. науч. степени д-ра пед. наук / Л. В. Кондрашова. – Москва : [б. в.], 1989. – 45 с.
104. Кондрашова Л. В. Гармонізація інтелектуального та емоційного факторів навчання у забезпеченні якісної освіти учнів : навч.-метод. посіб. на допомогу вчителю-практику / Л. В. Кондрашова, Н. С. Федорина, А. Г. Міняйленко. – Кривий Ріг : [б. в.], 2008. – 274 с.
105. Коробкова О. М. Феномен понятия готовности студентов к профессиональному педагогическому взаимодействию / О. М. Коробкова // Гуманитарные исследования. – 2006. – № 1. – С. 87–96.
106. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Нормативно-правове забезпечення освіти : у 4 ч. – Харків : Основа, 2004. – Ч. 2. – С. 99–113.
107. Концепція розвитку охорони здоров'я населення України : [затв. Указом Президента України від 07.12.2000 р. № 1313] // Офіційний вісник України. – 2000. – № 49. – Ч. 1. – С. 216.
108. Коць М. О. Майбутній учитель: готовність до професійного спілкування : навч. посіб. / М. О. Коць. – Луцьк : Вежа, 1999. – 164 с.
109. Краткая медицинская энциклопедия : в 3 т. Т. 1 / [гл. ред. Б. В. Петровский] . – 2-е изд. – Москва : Сов. энцикл., 1989. – 624 с.
110. Кривильова О. А. Формування у майбутніх учителів готовності до самостійної творчої діяльності : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. А. Кривильова. – Кіровоград, 2006. – 20 с.
111. Крижанская Ю. С. Грамматика общения / Ю. С. Крижанская, В. П. Третьяков. – 3-е изд. – Москва : Смысл ; Санкт-Петербург : Питер, 2005. – 280 с.
112. Крутецкий В. А. Вопросы психологии способностей : сб. стат. / В. А. Крутецкий. – Москва : Педагогика, 1973. – 216 с.
113. Крылова Н. Б. Формирование культуры будущего специалиста. – Москва : Высш. шк., 1990. – 142 с.
114. Крымский С. Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации / С. Б. Крымский // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 21–28.
115. Кузьмина Н. В. Очерки психологии труда учителя : психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности / Н. В. Кузьмина. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – 184 с.
116. Кузьмина Н. В. Профессионализм педагогической деятельности / Н. В. Кузьмина, А. А. Реан. – Санкт-Петербург ; Рыбинск : [б. и.], 1993. – 53 с.
117. Кузьмина Н. В. Способности, одаренность, талант учителя / Н. В. Кузьмина. – Ленинград : Знание, 1985. – 32 с.
118. Куйдина Т. М. Духовность и образование / Т. М. Куйдина, А. Н. Тимченко // Валеологія: сучасний стан, напрямки та перспективи розвитку : VIII Міжнар. наук.-практ. конф. : матеріали конф. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 136–140.
119. Кулик Є. В. Підготовка майбутніх учителів до дослідницької діяльності / Є. В. Кулик. – Київ ; Дрогобич : Коло, 2004. – 381 с.
120. Кулюткин Ю. К. Психологическая природа деятельности педагога / Ю. К. Кулюткин, В. А. Крутецкий, Г. С. Сухобская // Теоретическая направленность деятельности педагога. – Ленинград : [б. и.], 1978. – С. 7–10.
121. Кулюткин Ю. Н. Психологические проблемы образования взрослых / Ю. К. Кулюткин // Вопросы психологии. – 1989. – № 2. – С. 5–8.
122. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике / А. А. Кыверялг. – Талин : Валгус, 1980. – 334 с.

123. Куру М. Физическое, эмоциональное, психическое и духовное здоровье / М. Куру // http://www.mkprojects.com/fa_PEMHealth.htm
124. Лавриченко Н. Категорії “соціальність”, “духовність” і “моральність” в сучасній педагогічній науці / Н. Лавриченко // Шлях освіти. – № 1. – С. 7–11.
125. Левитов Н. Д. О психологических состояниях человека / Н. Д. Левитов . – Москва : Просвещение, 1964. – 344 с.
126. Левчук З. С. Формирование готовности к профессиональному творчеству : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общее образование» / З. С. Левчук. – Минск : [б. и.], 1992. – 18 с.
127. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность / А. Леонтьев. – Москва : Политиздат, 1977. – 247 с.
128. Лернер И. Я. Дидактическая система методов обучения / И. Я. Лернер . – Москва : Знание, 1976. – 64 с.
129. Ливехуд Б. Человек на пороге / Б. Ливехуд ; пер. с нем. – Калуга : Дух. познание, 1993. – 272 с.
130. Лившиц Р. Л. Духовность и бездуховность личности: социально-философский анализ : автореф. дис. на соиск. науч. степени д-ра фил. наук : спец. 09.00.11 / Р. Л. Лившиц. – Екатеринбург : [б. и.], 1997. – 48 с.
131. Линенко А. Ф. Теорія і практика формування готовності студентів педвузів до професійної діяльності : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / А. Ф. Линенко. – Київ : [б. в.], 1996. – 44 с.
132. Лозенко А. Структура дидактичної готовності студентів до педагогічної діяльності : (на матеріалі дидактики як навчальної дисципліни) / А. Лозенко // Вісник Львівського університету. Серія: Педагогічна. – Львів : [б. в.], 2005 . – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 361–369.
133. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : навч. посіб. / В. І. Лозова, Г. В. Троцько ; ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. – 2-е вид. випр. і допов. – Харків : ОВС, 2002. – 398 с.
134. Лук'янова Ю. С. Формування готовності майбутніх інженерів-педагогів до використання здоров'язберігаючих технологій у професійній діяльності : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Ю. С. Лук'янова . – Харків : [б. в.], 2011. – 20 с.
135. Лукашенко О. М. Проблема збереження здоров'я молодших учнів у вальдорфській педагогіці : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. М. Лукашенко . – Харків : [б. в.], 2009. – 20 с.
136. Мазін В. М. Критерії та показники сформованості культури професійної самореалізації педагога / В. М. Мазін // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. – Запоріжжя : ЗОІППО, 2007. – Вип. 41. – С. 217–225.
137. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. / А. С. Макаренко. – Москва : Изд-во АПН, 1960. – Т. 5. – 558 с. ; Т. 7. – 584 с.
138. Максименко С. Д. Психічне здоров'я дітей / С. Д. Максименко // Психолог. – 2002. – № 1. – С. 4.
139. Максимов В. Г. Педагогическая диагностика в школе : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. / В. Г. Максимов. – Москва : Академия, 2002. – 272 с.
140. Малащенко М. П. Педагогика здоровья в младшей школе / М. П. Малащенко. – Харьков : Веста ; Ранок, 2008. – 192 с. – (Педагогическая мастерская).
141. Малихіна О. В. Мотивація учіння молодших школярів / О. В. Малихіна. – Київ : Навч. кн., 2002. – 304 с.

142. Малихіна О. В., Москалюк Л. В. Навчальна мотивація. Експериментальні дослідження : наук.-метод. посіб. / О. В. Малихіна, Л. В. Москалюк. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2007. – 116 с.
143. Мальований Ю. І., Римаренко В. Є., Вороніна Л. П. Форми навчання в школі : кн. для вчителя / Ю. І. Мальований, В. Є. Римаренко, Л. П. Вороніна ; за ред. Ю. І. Мальованого. – Київ : Освіта, 1992. – 160 с.
144. Мансурова С. Е. Обучение здоровью на основе проектной деятельности / С. Е. Мансурова // Биология в школе. – 2005. – № 7. – С. 27–34.
145. Маркова А. К. Психологические проблемы повышения квалификации / А. К. Маркова // Педагогика. – 1992. – № 9–10. – С. 65.
146. Маркова А. К. Мотивация учения и ее воспитание у школьников / А. К. Маркова, А. Б. Орлов, Л. М. Фридман. – Москва : Педагогика, 1983. – 64с. – (Воспитание и обучение. Библиотека учителя).
147. Маркова А. К. Психология труда учителя : кн. для учителя / А. К. Маркова. – Москва : Просвещение, 1993. – 192 с.
148. Маркова А. К. Психология профессионализма: пособие / А. К. Маркова. – Москва : Знание, 1996. – 312 с.
149. Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. /«Валеологія: сучасний стан, напрямки та перспективи розвитку»/, (Харків, 5-7 квітня, 2006) / Міністерство освіти і науки України, Харківський національний університет імені В.М.Каразіна. – Харків, 2006. – Т.1. – 204 с.
150. Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. /«Валеологія: сучасний стан, напрямки та перспективи розвитку»/, (Харків, 5-7 квітня, 2006) / Міністерство освіти і науки України, Харківський національний університет імені В.М.Каразіна. – Харків, 2006. – Т.1. – 204 с.
151. Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. [«Валеологія: сучасний стан, напрямки та перспективи розвитку»], (Харків, 9-10 квітня, 2005) / Міністерство освіти і науки України, Харківський національний університет імені В.М.Каразіна. – Харків, 2005. – Т.1. – Ч.1. – 209 с.
152. Маценко Ж. Духовність: феномен психології та об'єкт виховання / Ж. Маценко. – Київ : Освіта України, 2010. – 100 с.
153. Мириманова М. С. Конфликтология : учебник [для студ. сред. пед. учеб. завед.] / М. С. Мириманова. – 2-е изд., испр. – Москва : Академия, 2004. – 320 с.
154. Митрофанов А. Е. Здоровье духовное // <http://www.3vozrast.ru/article/dolgoletie/health/2635/>
155. Мищенко А. И. Формирование профессиональной готовности учителя к реализации целостного педагогического процесса : дис.... д-ра пед. наук : 13.00.01 / А. И. Мищенко. – Москва, 1992. – 387 с.
156. Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» на 2002-2011 роки . – Київ : МОЗ України, 2002. – 84 с.
157. Міхєєнко О. І. Валеологія : основи індивідуального здоров'я людини : навч. посіб. / О. І. Міхєєнко. – Суми : Унів. кн., 2010. – 446 с.
158. Моделирование педагогических ситуаций / [под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской]. – Москва : Педагогика, 1981. – 120 с.
159. Монахов В. М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса / В. М. Монахов. – Волгоград : Перемена, 1995. – 96 с.
160. Мороз А. Г. Формирование готовности к педагогической деятельности у будущих учителей // Психолого-педагогические основы совершенствования подготовки специалистов в университете. – Днепропетровск : [б. и.], 1980. – С. 71–75.
161. Мотивация учения / Волгоград. пед. ин-т им. А. С. Серафимовича. – Волгоград : Волгоград. правда, 1976. – 111 с.
162. Муравов И. В. Оздоровительные эффекты физической культуры и спорта :

- монографія / И. В. Муравов. – Киев : Здоровье, 1989. – 270 с.
163. Науменко Ю. Концепция образования, формирующего здоровье школьников / Ю. Науменко // Директор школи. Україна. – 2004. – № 5. – С. 96–103.
164. Науменко Н. В. Духовне здоров'я людини: теоретико-методичні аспекти : метод. реком. / Ю. Д. Бойчук, Н. В. Науменко. – Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014. – 34 с.
165. Науменко Н. В. Формування духовного здоров'я особистості як сучасна педагогічна проблема / Н. В. Науменко // Наукові записки. Серія: Психолого-педагогічні науки : наук.-метод. зб. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – № 2. – С. 32–36.
166. Науменко Н. В. Дефінітивна характеристика поняття “духовне здоров'я людини” / Н. В. Науменко // Теорія та методика навчання та виховання : зб. наук. пр. – Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2012. – Вип. 32. – С. 115–124.
167. Науменко Н. В. Формування духовності як запорука збереження і зміцнення духовного здоров'я / Н. В. Науменко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16: Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики : зб. наук. пр. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 22. – С. 29–33.
168. Науменко Н. В. Проблеми професійної підготовки майбутнього вчителя / Н. В. Науменко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія : зб. ст. – Ялта : РВВ КГУ, 2014. – Вип. 45. – Ч. 3. – С. 161–167.
169. Науменко Н. В. Теоретико-методичні шляхи формування готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів / Н. В. Науменко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія : зб. ст. – Ялта : РВВ КГУ, 2014. – Вип. 45. – Ч. 2. – С. 233–239.
170. Науменко Н. В. Критерії, показники та рівні сформованості готовності майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів / Н. В. Науменко // Новий колегіум. Проблеми вищої освіти : наук. інформ. журн. – Харків : Колегіум, 2014. – № 3. – С. 59–64.
171. Науменко Н. В. Шляхи практичної реалізації технології підготовки майбутнього вчителя до формування духовного здоров'я молодших школярів / Н. В. Науменко, І. М. Щербак // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології : зб. наук. пр. – Херсон : [б. в.], 2015. – Вип. 2. – С. 65–67.
172. Науменко Н. В. Історично-філософський підхід до розуміння феномена “здоров'я” / Н. В. Науменко // IX Харківські студентські філософські читання : міжнар. наук. конф. студ. та асп., (Харків, 25-26 квіт. 2013 р.) : матеріали конф. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – С. 197–199.
173. Науменко Н. В. Від духовності до духовного здоров'я / Н. В. Науменко // Педагогіка здоров'я : II Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 290-річчю з дня народж. Г. С. Сковороди, (Харків, 7 квіт. 2012 р.) : зб. наук. пр. – Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2012. – С. 224–227.
174. Науменко Н. В. Криза духовності як основний чинник погіршення здоров'я населення України / Н. В. Науменко // Педагогіка здоров'я. Здоров'я людини в умовах ноосферогенезу : III Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річчю з дня народж. акад. В. І. Вернадського, (Харків, 7 квіт. 2012 р.) : зб. наук. пр. – Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2013. – С. 195–199.
175. Науменко Н. В. Роль особистості вчителя у формуванні духовного здоров'я учнів / Н. В. Науменко // Педагогіка здоров'я : IV Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 210-річчю з дня заснування ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, (Харків, 7 квіт. 2014 р.) : зб. наук. пр. – Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014. – С. 381–383.
176. Науменко Н. В. Зміст професійно-педагогічної підготовки майбутнього вчителя / Н. В. Науменко // Українська освіта і наука в ХХІ столітті: погляд молоді : Всеукр.

- наук.-прак. конф. молодих учених, (Харків, 22-23 трав. 2014 р.) : матеріали конф. – Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014 . – С. 55–56.
177. Науменко Н. В. Історичний аспект формування концепції здоров'я / Н. В. Науменко // Методологія сучасних наукових досліджень : IX наук.-практ. конф. молодих учених, (Харків, 25-26 жовт. 2012 р.) : матеріали конф. – Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2012 . – С. 48–49.
178. Науменко Н. В. Роль сім'ї та школи у формуванні духовного здоров'я дитини / Н. В. Науменко // Методологія сучасних наукових досліджень : наук.-практ. конф. молодих учених, (Харків, 24-25 жовт. 2013 р.) : матеріали конф. – Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2013 . – С. 72–73.
179. Науменко Н. В. Духовне виховання як основний чинник формування духовного здоров'я особистості / Н. В. Науменко // День науки : наук.-прак. конф. молодих учених ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, (Харків, 2013 р.). – Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2013. – С. 74–75.
180. Науменко Н. В. Основні шляхи формування духовного здоров'я молодших школярів / Н. В. Науменко // Методологія сучасних наукових досліджень : XI наук.-практ. конф. молодих учених, (Харків, 11–12 листоп. 2014 р.) : матеріали конф. – Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014. – С. 32–33.
181. Наумчик В. Н. Этика педагога : учеб.-метод. пособие / В. Н. Наумчик, Е. А. Савченко. – Минск : [Университетское], 1999. – 216 с.
182. Національна доктрина розвитку освіти України : затв. Указом Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002 // Освіта України. – 2002. – № 33. – С. 4–6.
183. Національна програма «Діти України» : затв. Указом Президента України від 18.01.1996 р. № 63/96. – Київ : [б. в.], 1996. – 36 с.
184. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 р.р. : Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013 // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2011. – № 6. – С. 25–43.
185. Никитина И. Н. Основы профессионально-педагогической деятельности : учеб. пособие для студ. / И. Н. Никитина, О. М. Железняк, М. А. Петухов. – Москва : Мастерство, 2000. – 82 с.
186. Никифоров Г. С. Психология здоровья : учебник для вузов / Г. С. Никифоров ; под ред. Г. С. Никифорова. – Санкт-Петербург : Питер, 2006. – 607 с.
187. Нісімчук А. С. Сучасні педагогічні технології : навч. посіб. / А. С. Нісімчук, О. С. Падалка, О. Т. Шпак. – Київ : Просвіта : Кн. Пам'яті України, 2000. – 368 с.
188. Новикова В. Психолого-педагогічна готовність майбутніх учителів початкових класів до інноваційної діяльності / В. Новикова // Вісник Львівсько університету. Серія: Педагогічна. – Львів : [б. в.], 2005. – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 300–307.
189. Образцов П. И. Методы и методология психолого-педагогического исследования / П. И. Образцов. – Санкт-Петербург : Питер, 2004. – 268 с.
190. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 3-е изд., стер. – Москва : АЗЪ, 1996. – 928 с.
191. Освітні технології : навч.-метод посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіхтенко, О. М. Любарська [та ін.] ; за заг. ред. О. М. Пехоти. – Київ : А.С.К., 2002. – 255 с.
192. Основи здоров'я. 4 клас: Авторські уроки. – Харків : Веста : Ранок, 2007. – 312 с.
193. Педагогика : учеб. пособие для студ. пед. учеб. завед. / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов. – Москва : Школа-Пресс, 1998. – 512 с.
194. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті : монографія / С. О. Сисоєва, А. М. Алексюк, П. М. Воловик [та ін.] ; за ред. С. О. Сисоєвої . – Київ : ВІПОЛ, 2001. – 502 с.

195. Педагогические игры : учеб. пособие [для студ. пед. спец.]. – Пермь : ПГПИ, 1991. – 104 с.
196. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. – Київ : Пед. думка, 2001. – 516 с.
197. Перкинс Синтия. Духовное здоровье / Синтия Перкинс // <http://www.holistichehelp.net/spiritual-health.html>
198. Пискунова Е. В. Профессиональная педагогическая рефлексия в деятельности и подготовке педагога / Е.В. Пискунова // Вестник ТГПУ. – Серия: Психология. – Томск : Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена., 2005. – Вып. 1 (45). – С. 62–66.
199. Платов В. Л. Деловые игры: разработка, организация и проведение : учебник / В. Л. Платов. – Москва : Политиздат, 1991. – 245 с.
200. Платонов К. К. Психология : учеб. пособие / К. К. Платонов, Г. Г. Голубев. – Москва : Высш. шк., 1977. – 247 с.
201. Подласый И. П. Педагогика начальной школы : учеб. пособие для студ. пед. колледжа. – Москва : ВЛАДОС, 2001. – 400 с.
202. Подласый И. П. Педагогика. Кн. 2: Процесс воспитания / И. П. Подласый. – Москва : ВЛАДОС, 2000. – 256 с.
203. Пометун О. І. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посіб. / О. І. Пометун. – Київ : А.С.К., 2004. – 192 с.
204. Помиткін Е. О. Розвиток особистості учня і вчителя: гуманізація управління в школі : метод. реком. / Е. О. Помиткін. – Київ : ІПППО АН України, 1999. – 40 с.
205. Помиткін Є. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти. – Київ : [ІЗМН], 1996. – 164 с.
206. Попов С. Н. Физическая реабилитация : учебник для студ. вузов / С. Н. Попов. – 3-е изд., перераб. и доп. – Ростов-на-Дону : Москва : Феникс, 2005. – 623 с.
207. Практикум по педагогике : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / З. И. Васильева, Т. К. Ахаян, Е. П. Белозерцев [и др.] ; под. ред. З. И. Васильевой. – Москва : Просвещение, 1988. – 144 с.
208. Программа «Здоровье школьника» : [метод. рек.]. – Екатеринбург : [б. и.], 2005. – 52 с.
209. Прокопенко І. Ф. Педагогічні технології : навч. посіб. / І. Ф. Прокопенко, В. І. Євдокимов. – Харків : Колегіум, 2005. – 224 с.
210. Психология здоровья : учебник для вузов / [под ред. Г. С. Никифорова] . – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 607 с.
211. Психология и педагогика : учеб. пособие / [под ред. А. А. Бодалева, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева, В. А. Сластенина.]. – Москва : Изд-во Ин-та Психотерапии, 2002. – 585 с.
212. Психология : словарь / [под общей ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд. – Москва : Политиздат, 1990. – 494 с.
213. Психология здоровья : учебник для вузов / [под ред. Г. С. Никифорова] . – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 607 с.
214. Разборова Л. И. Психологические особенности формирования готовности студентов педвуза к работе в дошкольных учреждениях : автореф. дис. на соиск. степени канд. психол. наук. – Москва : [б. и.], 1979. – 16 с.
215. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика : методика и тесты : [учеб. пособие] / Д. Я. Райгородский. – Самара : Бахрах-М, 2002. – 672 с.
216. Реан А. А. Психология человека от рождения до смерти / А. А. Реан. – Санкт-Петербург : Прайм-еврознак, 2002. – 656 с. – (Психологическая энциклопедия).
217. Рейнуотер Дж. Это в ваших силах. Как стать собственным психотерапевтом / Дж. Рейнуотер ; пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1992. – 240 с.
218. Рибалко Л. С. Методолого-теоретичні засади професійно-педагогічної самореалізації майбутнього вчителя : (акмеологічний аспект) : монографія / Л. С. Рибалко. – Запоріжжя : ЗДМУ, 2007. – 443 с.

219. Робота психолога з педколективом / [упоряд. Т. Гончаренко]. – Київ : Шк. світ, 2006. – 120 с.
220. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования / С. Л. Рубинштейн. – Москва : Изд-во АН СССР, 1958. – 147 с.
221. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2 т. Т. 1 / С. Л. Рубинштейн. – Москва : Педагогика, 1989. – 485 с.
222. Рябов Ю. М. Наш духовный мир / Ю. М. Рябов. – Ленинград : Лениздат, 1987. – 156 с.
223. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи / О. Д. Савченко. – Київ : Генеза, 1999. – 136 с.
224. Савченко О. Я. Реформування шкільної освіти і реалізація її оздоровчої функції / О. Я. Савченко // Шлях освіти. – 2002. – № 1. – С. 2–6.
225. Сазонова О. С. Формирование рефлексивных учений учителей в системе педагогического образования / О. С. Сазонова // Начальная школа плюс до и после : науч.-метод. и психол.-пед. журн. – 2011. – № 2 – С. 76–79.
226. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии : учеб. пособие / Г. К. Селевко. – Москва : Нар. образование, 1998. – 256 с.
227. Семашко Н. А. Большая медицинская энциклопедия : в 35 т. – Москва : 16-я тип. Мосполиграф, – 1928. – с.
228. Семиченко В. А. Психология личности / В. А. Семиченко. – Киев : Магистр-s, 2001. – 427 с.
229. Семиченко В. А. Психология общения / В. А. Семиченко. – Киев : Магистр-S, 1997. – 152 с.
230. Сіліна Г. О. Педагогічні умови формування психосоціальної компоненти здоров'я молодших школярів : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Г. О. Сіліна. – Київ : [б. в.], 2008 – 20 с.
231. Силуянова Н. В. Духовность как способ жизнедеятельности человека // Философские науки. – 1990. – № 12. – С. 100–104.
232. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики / М. Н. Скаткин. – 2-е изд. – Москва : Педагогика, 1980. – 96 с.
233. Скрипченко Л. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – Київ : Просвіта, 2001. – 416 с.
234. Сластенин В. А. Профессионально-педагогическая подготовка современного учителя / В. А. Сластенин // Советская педагогика. – 1991. – № 10. – С.79–85.
235. Сластенин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / В. А. Сластенин. – Москва : [б. и.], 1973. – 256 с.
236. Смирнов Н. К. Здоровьесберегающие образовательные технологии и психология здоровья в школе / Н. К. Смирнов. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : АРКТИ, 2006. – 320 с.
237. Советский энциклопедический словарь / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 2-е изд. – Москва : Сов. энцикл., 1982. – 1600 с.
238. Современные технологии сохранения и укрепления детей : учеб. пособие / под общ. ред. Н. В. Сократова. – Москва : Сфера, 2005. – 224 с.
239. Степаненко І. В. Людина як духовна істота: проблема формування нової педагогічної стратегії. Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ ст. Ч. І. / І. В. Степаненко. – Київ : [б. в.], 1998. – с.
240. Сухомлинська В. О. Концептуальні засади формування духовної особистості на основі християнських цінностей / В. О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2002. – С. 9–10
241. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Т. 1. – Київ : Рад. шк., 1976. – 654 с.

242. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. шк., 1978. – 114 с.
243. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський. – Київ : Рад. шк., 1977. – 304 с.
244. Ткачов С. І. Яким має бути сучасний учитель / С. І. Ткачов, Н. О. Ткачова // Харківський університет. – 1992. - № 20. – С. 2.
245. Тлумачний словник українських слів / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
246. Троцько Г. В. Теоретичні та методичні основи підготовки студентів до виховної діяльності у вищих педагогічних навчальних закладах : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» ; 13.00.01 «Теорія та історія педагогіки» / Г. В. Троцько. – Київ : [б. в.], 1997. – 54 с.
247. Турчанинова Ю. И. Как помочь учителю стать учителем / Ю. И. Турчанинова // Директор. – 1994. – № 2. – С. 23–27.
248. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д. Н. Узнадзе // Психология исследования. – Москва : [б. и.], 1966. – С. 135–327.
249. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – Москва : Наука, 1966. – 451 с.
250. Учителю о педагогической технике / под ред. Л. И. Рувинского. – Москва : Педагогика, 1987. – 160 с.
251. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения : в 6 т. Т. 4: Людина як предмет виховання / К. Д. Ушинский. – Москва : Педагогика, 1988. – 518 с.
252. Федотова В. Г. Практическое и духовное освоение действительности / АН СССР, Ин-т философии. – Москва : Наука, 1991. – 132 с.
253. Филимонюк Л. А. Готовность к конструктивно-проективной деятельности как результат профессионального становления будущего педагога : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Л. А. Филимонюк. – Ставрополь : [б. и.], 1999. – 23 с.
254. Філософський словник соціальних термінів / за заг. ред. В. П. Андрущенко . – Харків : Корвін, 2002 . – 670 с.
255. Філіпп'єва О. А. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до валеологічного виховання учнів : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. А. Філіпп'єва. – Кіровоград : [б. в.], 2008. – 20 с.
256. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл ; под. ред. Л. Я. Гозмона, Д. А. Леонтьева. – Москва : Мысль, 1990. – 368 с.
257. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – Москва : Республика, 1992. – 510 с.
258. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – Москва : Республика, 1992. – 430 с.
259. Хижняк М. Здоров'я дітей – критерій екологічної безпеки України / М. Хижняк, М. Голубчиков // Український світ. – 1994. – № 5. – С. 33.
260. Хижняк М. І. Здоров'я людини та екологія / М. І. Хижняк, А. М. Нагорна. – Київ : [б. в.], 1995. – 79 с.
261. Хомич Л. О. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів / Л. О. Хомич. – Київ : Магістр – S, 1998. – 200 с.
262. Хруцкий Е. А. Организация проведения деловых игр : учеб.-метод. пособие для препод. сред. учеб. завед. / Е. А. Хруцкий. – Москва : Высш. шк., 1991, – 320 с.
263. Хуторский А. В. Практикум по дидактике и современным методикам обучения / А. В. Хуторский. – Санкт-Петербург : Питер, 2004. – 541 с. – (Учебное пособие).
264. Царенко А. В. Валеологія : підручник для 8–9 кл. серед. загальноосвіт. шк. / А. В. Царенко, Г. Ф. Яцук. – Київ : Генеза, 1998. – 136 с.

265. Черепанов В. С. Экспертные оценки в педагогических исследованиях / В. С. Черепанов. – Москва : Педагогика, 1989. – 152 с.
266. Чернокозов И. И. Профессиональная этика учителя : кн. для учителей / И. И. Чернокозов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Киев : Рад. шк., 1988. – 190 с.
267. Шамардин В. Н. Школа: от конечного результата – к творческому поиску : кн. для учителя / В. Н. Шамардин, Т. И. Тамбовкина, Н. П. Сулова . – Москва : Просвещение, 1991. – 158 с.
268. Шевченко Г. П. Духовність та духовна культура особистості / Г. П. Шевченко // Формування духовної культури учнівської молоді засобами мистецтва : монографія. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – С.7–37.
269. Шестакова Т. А. Формування готовності майбутніх педагогів до професійного самовдосконалення : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Т. А. Шестакова. – Київ : [б. в.], 2006. – 20 с.
270. Штайнер Р. Воспитание ребенка с точки зрения духовной науки / Р. Штайнер ; пер. с нем. – Калуга : Дух. познание, 1992. – 72 с.
271. Штайнер Р. Здоровое развитие телесно-физического как основа свободного проявления душевно-духовного / Р. Штайнер ; [пер. с нем. И. Добровольского]. – Калуга: Дух. познание, 1995. – 480 с.
272. Щербаков А. И. О методологии и методике изучения психологии труда и личности учителя / А. И. Щербаков // Психология труда и личности учителя. – Ленинград : [б. и.], 1976. – Вып. 1. – С. 3-29
273. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2012 рік / за ред. Р. В. Богатирьової. – Київ : [б. в.], 2013. – 464 с.
274. Щербань П. М. Навчально-педагогічні ігри : навч.-метод. посіб. / П. М. Щербань. – Київ : КДПМ, 1991. – 220 с.
275. Щукина Г. И. Проблема познавательного интереса в педагогике / Г. И. Щукина. – Москва : Педагогика, 1971. – 352 с.
276. Щуркова Н. Е. Педагогические технологии / Н. Е. Щуркова. – Москва : Пед. об-во России, 2002. – 224 с.
277. Щуркова Н. Е. Прикладная педагогика воспитания : [учеб. пособие для вузов] / Н. Е. Щуркова. – Санкт-Петербург : Питер, 2005. – 366 с.
278. Юзвак Ж. М. Духовність: психологічні аспекти / Ж. М. Юзвак // Українська психологія: сучасний потенціал.– Дон. -Київ, 1996. – Т. 3. – С. 376-378
279. Юркевич П. Д. Вибране / П. Д. Юркевич. – Київ : Абрис, 1993. – 416 с.
280. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе / И. С. Якиманская. – Москва : Сентябрь, 1996. – 96 с.
281. Якушев Г. И. К вопросу о коммуникативных способностях личности педагога / Г. И. Якушев // Становление личности профессионала: проблемы и перспективы. – Ставрополь : [б. и.], 1993. – С. 79–80.

Наукове видання

Бойчук Юрій Дмитрович

Науменко Наталія Вікторівна

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ
ДУХОВНОГО ЗДОРОВ'Я МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ:
теоретико-методичні аспекти

Монографія

Бойчук Ю.Д., Науменко Н.В.

Подготовка будущих учителей к формированию духовного здоровья младших школьников: теоретично-методические аспекты : монография. – Харьков : ХНПУ им. Г. С. Сковороды, 2018. – 131 с.

Монография посвящена исследованию проблемы подготовки будущих учителей к формированию духовного здоровья детей младшего школьного возраста.

В монографии проанализированы современные подходы к пониманию сущности понятия «здоровье», «духовность», «духовное развитие», «здоровье», определены их общие признаки и специфика каждого из них. Определено содержание и структуру технологии подготовки будущих учителей к формированию духовного здоровья младших школьников и освещены сущность и структурные компоненты готовности будущих учителей к формированию духовного здоровья детей младшего школьного возраста. Уточнены критерии, показатели и уровни сформированности готовности будущего учителя к формированию духовного здоровья младших школьников.

Монография рассчитана на преподавателей и студентов педагогического факультета высших педагогических учебных заведений, аспирантов, учителей-практиков.

Boychuk Y. D., Naumenko N. V.

Training of a future teacher to formation of the primary school children` spiritual health: theoretically-methodical aspects : monograph. – Kharkov : KNPU them G. S. Skovoroda, 2018.– 131 c.

The book is dedicated to the research of teachers training to form spiritual health of children in primary school age.

The book analyzes modern approaches to understanding the essence of the concept of "health", "spirituality", "spiritual development", "spiritual health" by their common features and specificity. The content and structure of the technologies of the future teachers to form the spiritual health of primary school children and highlights the nature and structural components of future teachers to formation of the spiritual health of children of primary school age. Criteria, indicators and levels of readiness of the future teacher to form the spiritual health of primary school children are specified.

The book is designed for teachers and students of pedagogical faculty of higher educational institutions, graduate students, teachers and practitioners.